

ПРИНЦИПЪТ НА РАВЕНСТВОТО В ПРАВОТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ – КРАТЪК ОБЗОР

МАРТИН БЪБАРОВ*

Катедра „Международно право и международни отношения“

Резюме: Принципът на равенството намира всеобхватно проявление в правото на Европейския съюз. Настоящата студия си поставя за задача да маркира историческото развитие на идеята за равенството, да проследи появата и развитието на принципа на равенството в правото на ЕС чрез първичното право, актове на производното право, както и да анализира практическите проявления на този принцип съгласно практиката на Съда на Европейския съюз.

Ключови думи: принцип на равенството; недискриминация; равенството като недискриминация; равенство в резултата; равенство във възможностите; икономическо измерение на равенството; свободи на движение в ЕС.

THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN THE EUROPEAN UNION LAW – SHORT OVERVIEW

MARTIN BABAROV**

Department of International Law and International Relations

Abstract: The principle of equality has a comprehensive manifestation in the law of the European Union. The current study has several tasks: to provide an overview of the historical

* Главен асистент по право на ЕС в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

** Senior Assistant Professor in European Law, Faculty of Law, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”. PhD

development of the idea of equality; to trace the emergence and development of the principle of equality in European Union law through primary law, secondary legislation and analyze the practical aspects of this principle in the case-law of the Court of Justice of the European Union.

Keywords: principle of equality; non-discrimination; equality as non-discrimination; equality of results; equality in opportunity; economic dimensions of equality; EU freedoms of movement.

„...нищо не е по-пленително и едновременно с това толкова измамливо колкото равенството, а правосъдието често се основава на неравенството, всичко това е добре известно.“¹

Морис Лагранж,
Генерален адвокат в Съда на Европейските общности

I. Въведение

Идеята за равенството не е плод на съвременността. Тя е поставила ярък отпечатък върху правно-политическото развитие на европейските народи. Равенството пред закона като политически принцип намира своето правно отразение в съвременните правни системи чрез нормативното закрепване на идеята и превръщането ѝ в правен принцип. Това се случва в рамките на утвърждаването на принципа за правовата държава.

Правовата държава като конструкция, която имплицитно включва в съдържанието си идеята за равенството, се заражда като част от идейно-политическото движение на либералния конституционализъм, насочено към рационализиране и ограничаване на публичната власт. В политическата теория се застъпва тезата, че държавата трябва да се управлява чрез провъзгласени и установени закони, които не се променят във всеки отделен случай, а съдържат едно и също правило за правните субекти. Това развитие в отделните държави членки поражда необходимостта от включването на равенството като основополагащ принцип в правото на Европейския съюз („Е“).

Провъзгласяването на принципа на равенството като основен правен принцип става още в ранната юриспруденция на Съда на Европейските общности (накратко „СЕО“, а по-долу при позоваване към практиката на Съда на Европейския съюз – „СЕС“). Принципът на равенството и забраната на дискриминацията могат да бъдат открити в множество разпоредби на Договорите², но

¹ Заключение от 28 май 1963 г. по дело 13/63, Италия срещу Комисията, ECLI:EU:C:1963:9.

² В настоящата студия позоваването към събирателното понятие „Договорите“ обозначава Договора за Европейския съюз („ДЕС“) и Договора за функционирането на Европейския съюз („ДФЕС“). Нормативно основание за това намирам в чл. 1, ал. 3 ДЕС. Позоваването към Учредителните договори насочва към Договора за създаване на евро-

още в ранните си решения СЕО посочва, че забраната за дискриминация, уредена в разпоредби на Учредителните договори, представлява просто конкретно проявление на принципа на равенството, който е един от основните принципи на общностното право³ и трябва да бъде зачетен от всеки съд⁴.

Настоящата студия не си поставя за цел да каталогизира измеренията на принципа на равенството в правото на Европейския съюз, което може да бъде задача на няколко самостоятелни научни изследвания⁵, а да маркира (1) ис-

пейска икономическа общност („ДЕИО“) и Договора за създаване на европейска общност за въглища и стомана („ДЕОВС“). Сред специфичните проявления на забраната за дискриминация в рамките на отделните свободи на движение могат да се посочат чл. 34 ДФЕС, чл. 36–37 ДФЕС, чл. 45, пар. 2 ДФЕС, чл. 49, ал. 2 ДФЕС, чл. 57, ал. 2 ДФЕС, чл. 65, ал. 3 ДФЕС. Студията не разглежда правния режим по Договора за създаване на европейска общност за атомна енергетика („ДЕОАЕ“), макар и принципът на равенството да е приложим и в рамките на Евратом. Независимо от обстоятелството, че в ДЕОАЕ не може да се установи разпоредба, която да е сходна с чл. 18 ДФЕС, в своята практика СЕО изрично е приел, че принципът за забрана на всяка дискриминация, основана на гражданство, представлява общ принцип, който се прилага и в рамките на ДЕОАЕ: Решение от 27 октомври 2009 г. по дело C-115/08, Land Oberösterreich, ECLI:EU:C:2009:660, т. 88–91.

³ Решение от 19 октомври 1977 г. по съединени дела 117/76 и 16/77, Ruckdeschel, ECLI:EU:C:1977:160, т. 7; Решение от 25 ноември 1986 по съединени дела 201/85 и 202/85, Klensch, ECLI:EU:C:1986:439, т. 9; Решение от 21 февруари 1990 г. по дела 267/88 до 285/88, Wuidart и други, ECLI:EU:C:1990:79, т. 13. В посочения смисъл равното третиране се разглежда като основен принцип от проф. Ленартс и проф. Ван Нуфел: **Lenaerts**, Koenraat, Piet van **Nuffel**. *European Union Law. Third Edition.* Sweet & Maxwell, 2011, р. 156–175. В терминологично отношение трябва да се отбележи, че повечето западноевропейски автори въз основа на произнасянето по цитираното съдебно решение приемат за основен принципа на равенството, който от своя страна има многообразни проявления, сред които е и недискриминацията. По тази причина в настоящето изложение ще бъде разгледан принципът на равенството заедно с неговите проявления – принципите на равно третиране и на недискриминация. Това обстоятелство се потвърждава и от Хартата на основните права на Европейския съюз („ХОПЕС“), която разглежда проявленията на принципа на равенството в своя Дял III – Равенство, за да обхване равенството пред закона (чл. 20 ХОПЕС), недискриминацията (чл. 21 ХОПЕС), културното, религиозно и езиково многообразие (чл. 22 ХОПЕС), равенство между жените и мъжете (чл. 23 ХОПЕС), правата на детето (чл. 24 ХОПЕС), правата на възрастните хора (чл. 25 ХОПЕС), интеграцията на хората с увреждания (чл. 26 ХОПЕС). За цялостен анализ на ХОПЕС виж: **Семов**, Атанас. *Права на гражданите на ЕС. Т. 1. Правен режим на защитата на правата на човека в Европейския съюз.* София: Унив изд. Св. Климент Охридски, Библиотека „Студии по Европейско право“, 2013.

⁴ Решение от 13 юли 1978 г. по дело 8/78, Milac GmbH, ECLI:EU:C:1978:157, т. 18.

⁵ **Ellis**, Evelyn. *European Community sex equality law.* Oxford: Clarendon Press, 1991; **Dashwood**, Alan, Siofra **O’Leary**. *The Principle of Equal Treatment in EC Law: Papers Collected by the Centre for European Legal Studies.* Cambridge: Sweet & Maxwell, 1997; **Hernu**, Remy. *Principe d’égalité et principe de non-discrimination dans la jurisprudence de la Cour de justice des Communautés européennes.* LGDJ, 2003; **Sargeant**, Malcolm. *The law on age discrimination in the EU.* Kluwer Law International BV, 2008; **Schiek**, Dagmar, Victoria

торическото развитие на идеята за равенството; (2) появата и развитието на принципа на равенството в правото на ЕС; (3) практически проявления на този принцип в практиката на наднационалната юрисдикция.

Общото правило, съгласно което основният принцип на равенството изисква да не се третира по различен начин сходни положения и да не се третират еднакво различни положения, освен ако това не е обективно обосновано⁶, изглежда примамино лесно за разбиране. Приложението на тази формула обаче поставя няколко въпроса, сред които са: как се определят сходните положения, кое е разбирането за еднаквост в третирането, на което се основаваме, както и при какви обстоятелства може да се приеме за обективно оправдана допуснатата дискриминация.

Закрепването на принципа на равенството още в чл. 9 на дял II на ДЕС, озаглавен „Разпоредби относно демократичните принципи“, дава основание да се приеме, че принципът на недискриминация е „трансверсален принцип“ (фр.: transversal, прил. – напречен), т.е. принцип, който обхваща „всички дейности на Съюза“ (чл. 9 ДЕС). Правната уредба и съдебната практика позволяват да се твърди, че този принцип е един от основните принципи на интеграционния правопорядък – заедно с принципа на предоставена компетентност (чл. 1, ал. 1, чл. 4 и чл. 5 ДЕС), принципа на зачитане на идентичността на държавите членки и принципа на лоялно сътрудничество (чл. 4, пар. 2 и пар. 3 ДЕС)⁷.

Преди да преминем към изясняването на конкретните практически проблеми в приложението на принципа за равенството, необходимо е да разгледаме различните идеи за равенството. Разбирането на концептуалните различия между тях може да спомогне развитието на обществения дебат върху приложението на равенството, както и да подпомогне разбирането на юриспруденцията на СЕС.

Принципът на равенството не дава *carte blanche* за злоупотреби с правата, гарантирани от правото на ЕС, но едновременно с това цели да предотврати третирането на гражданите от други държави членки като хора „втора класа“ в приемащата държава. Ако в първите години от съществуването на интеграционния правен ред принципът на равенството е имал преди всичко икономически характер, то към днешна дата този принцип защитава правни интереси,

Chege. European Union non-discrimination law: comparative perspectives on multidimensional equality law. Routledge, 2009; **Fredman,** Sandra. Discrimination law. Oxford University Press, 2011; **Ellis,** Evelyn, Philippa **Watson.** EU anti-discrimination law. OUP Oxford, 2012. **Lawson,** Anna. European Union non-discrimination law and intersectionality: investigating the triangle of racial, gender and disability discrimination. Routledge, 2016.

⁶ Решение от 5 октомври 1994 г. по съединени дела C-133/93, C-300/93 и C-362/93, Crispoltoni и други, ECLI:EU:C:1994:364, т. 50–51; Решение от 16 декември 2008 г. по дело C 127/07, Arcelor Atlantique et Lorraine, ECLI:EU:C:2008:728, т. 23.

⁷ **Семов,** Атанас. Права на гражданите на Европейския съюз. Т. 2. Правен режим на гражданството на ЕС и на свободното движение. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 260.

надхвърлящи тесния икономически интерес. Каталогизирането на принципа на равенството и свързаната с него забрана за дискриминация сред правата, гарантирани в ХОПЕС, допълнително утвърждава ролята на равенството в процеса на интеграция⁸.

В хода на анализа ще установим, че различното третиране може да има за неправомерна последица ограничаване или лишаване от субективни права, а също и създаване на привилегии. Тези последици се явяват дискриминационни, ако са основани на признаци, които са защитени в правния ред на ЕС. Принципът на равенството, чието проявление представлява и принципът на недискриминация, представлява правото на всеки правен субект да бъде носител на права при наличието на еднакви условия. Всяка създадена разлика, основана на дискриминационен признак, ще има за последица нарушаването на това право. Принципът на равенството обаче няма абсолютен характер. Неговото ограничаване е допустимо само в случаите, при които е налице обективно обосновано изключение.

II. Историческо развитие на принципа на равенството

1. Идеята за равенството

Равенството е съвременна концепция, която следва отминаването на Античността и Средновековието. Античността ни завещава основата на принципа на равенството, а именно постулата, че равните трябва да се третират еднакво⁹. Дълго време както античните, така и средновековните мислители стесняват приложното поле на равенството чрез стриктно дефиниране на това

⁸ Европейската интеграция следва да се разглежда като еволютивен процес, чието начало може да се открие още с Декларацията от 9 май 1950 г. За анализ виж: **Семов, Атанас**. Декларацията от 9 май 1950 г. („Планът на Моне и Шуман“) – гениално политическо прозрение и дългосрочна програма на европейската интеграция – В: Мари-Франс **Кристоф-Чакалов** и др., Лекции на Международната магистърска програма Право на ЕС. Т. 2. Актуални проблеми на ЕС. Център за продължаващо обучение, ЮФ на СУ. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.

⁹ Аристотел в своята „Политика“ посочва, че равните трябва да бъдат третирани еднакво: „τὶ γὰρ καὶ τισὶ τὸ δίκαιον, καὶ δεῖν τοῖς ἴσοις ἴσον εἶναι φασί, τοίων δὲ ἰσότης ἐστὶ καὶ τοίων ἀνισότης, δεῖ μὴ λανθάνειν. ἔχει γὰρ τοῦτ' ἀπορίαν καὶ φιλοσοφίαν πολιτικὴν.“, Aristot. Pol. 3.1282b, цит. по изданието, достъпно в „Дигитална библиотека Персей“ на следната интернет страница: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>. Референтно издание на българския превод на „Политиката“ на Аристотел е създадено под редакцията на проф. Богдан Богданов, в превод на проф. Анастас Герджиков: Аристотел. Политика. София: Отворено общество, 1995. В българския превод на проф. Герджиков фрагментът е преведен: „Хората казват кое е справедливо и за кого и че равните заслужават по равно. Не трябва обаче да пренебрегваме въпроса, в какво те са равни и в какво – неравни, защото този въпрос съдържа известен проблем и по отношение на политическата философия“, цит. по Аристотел. Политика. София: Отворено общество, 1995.

кои всъщност са равни. Така те приемат за естествено разграничаването между робите (вид одушевена собственост – „*καὶ ὁ δοῦλος κτήμα τι ἔμψυχον, καὶ ὡσπερ ὄργανον πρὸ ὀργάνων πᾶς ὑπέρετης*“¹⁰) и свободните граждани. Сходно е било положението на жените, които не са притежавали равни граждански права, съизмерими с тези, предвидени в полза на мъжете (сред които правото на активно и пасивно изборително право). Приложното поле на равенството през продължителен период е ограничено до конкретна група хора.

Стремежът към изравняване на правата и правните възможности между хората идва с охлабването на здравите връзки на феодализма и развитието на либерализма при условията на капиталистическо развитие на пазара¹¹. Свободата на договарянето се появява като правен и икономически изразител на концепцията за равенството между страните, абстрактна категория, която все още не държи сметка за пазарните реалности.

Джон Лок пише в своите „Два трактата за управлението“, че хората са по природа свободни, равни и независими¹². Дори идеята на Лок обаче не намира по-широко приложно поле, защото в този период равенството се отнася до разумните и рационално мислещи хора. В тази група все още отсъстват жените и робите, а до утвърждаването като защитни характеристики на расата, народността, етническата принадлежност, човешкия геном, гражданството, произхода, религията или вярата, образованието, убежденията и др. трябва да изминат три века.

Всъщност до края на осемнадесети век раждането в определена общност или семейство е оправдавало и предоставянето на определени привилегии. Този критерий за неравно третиране е поставен на преразглеждане по радикален начин с Френската революция в края на осемнадесети век, когато съществуването на подобна произволна привилегия се приема за противоречащо на републиканския идеал¹³. Предоставянето на икономически, културни и политически блага в Републиката ще се основава на заслугите, а равенството намира своето изражение в Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. Стремлението към меритокрация и утвърждаване на равенството ще

¹⁰ Aristot. Pol. 1.1253b, цит. по изданието, достъпно в „Дигитална библиотека Персей“ на следната интернет страница: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>. „*А робът е един вид одушевена собственост и всеки слуга е като инструмент начело на други инструменти*“. **Аристотел**. Политика. София: Отворено общество, 1995.

¹¹ **Fredman**, Sandra. Discrimination law. Oxford University Press, 2011, с. 4–8.

¹² **Locke**, John. Two Treatises of Government. In The Works of John Locke. A New Edition, Corrected. In Ten Volumes. Vol. V. London: Printed for Thomas Tegg; W. Sharpe and Son; G. Offor; G. and J. Robinson; J. Evans and Co.: Also R. Griffin and Co. Glasgow; and J. Gunning, Dublin 1823, Essay Two, Chapter VIII, par. 95.

¹³ **Borrillo**, Daniel. Les instruments juridiques français et européens dans la mise en place du principe d'égalité et de non-discrimination. – *Revue française des affaires sociales*, № 1, 2002, с. 109–129.

намери своето отражение в чл. 6 на Декларацията за правата на човека и гражданина, който гласи: „*всички граждани, тъй като са равни пред закона, имат еднакъв достъп до всички обществени достойнства, длъжности и служби, съобразено с техните способности и без друга разлика освен тази, която произтича от техните добродетели и дарби*“.

Стремежът към равенство се препотвърждава и след Втората световна война, когато в чл. 1 от Всеобщата декларация за правата на човека, прогласена през 1948 г., се закрепва този изначален принцип: „*Всички хора се раждат свободни и равни по достойнство и права*“. От този първи принцип на Всеобщата декларация произхождат повечето права и свободи.

Двете големи политически доктрини – либерализмът и марксизмът, които са повлияли в най-голяма степен на съвременния западен свят, не оспорват значението на принципа за равенството като незаменим фактор за личностното развитие и социалното сближаване¹⁴. И либерализмът, и марксизмът се противопоставят на общество, основаващо се на предоставяне на произволни привилегии. Разликите между тези две идеологии се поставят в това, че докато за либералите пазарът би залечил спонтанно неравенствата и несправедливостите, то за марксистите пазарът само обостря разликите между социалните класи.

2. Различните концептуални виждания за равенството

Светът, в който живеем, е белязан от многообразие. Немислима е задачата да търсим равенство във фактите. Още Хераклитовата философия ни предупреждава за измамливостта на нещата, които на пръв поглед ни изглеждат еднакви¹⁵. Напротив, различието е това, което определя живота ни – било в икономически, социален или културен аспект. Противопоставяйки се на тази фактическа реалност, в опит да я преодолее, се появява принципът на равенството едновременно като политическо обещание и основа, върху която е изградено демократичното общество.

Когато говорим за равенството като основополагащ принцип за дадена система, трябва да имаме предвид, че равенството е абстрактна категория, която подлежи на конкретизиране чрез привличане на допълнителни ценности¹⁶. През 1982 г. проф. Питър Уестън формулира своето виждане за равенството като „празна идея“, т.е. принцип, който не включва конкретно съдържание. За да има принципът смисъл, той трябва да интегрира в съдържанието си допълнителни, външни на самия него ценности, въз основа на които да се

¹⁴ **Borrillo**, Daniel. Les instruments juridiques français et européens dans la mise...

¹⁵ В диалога на Платон „Кратил“ се приписват на Хераклит думите „всичко се променя и нищо не остава същото“ – „*πάντα ῥεεῖ καὶ οὐδὲν μένει*“ (Plat. Crat. 402a, цит. по изданието, достъпно в „Дигитална библиотека Персей“ на следната интернет страница: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>).

¹⁶ **Westen**, Peter. The empty idea of equality. – *Harvard Law Review*, 1982, 537–596.

определи кои са сходните лица и ситуации, както и кои са сходните начини на третиране. Едва след като тези външни ценности бъдат открити, принципът на равенство може да реализира своя потенциал¹⁷.

Съвременните правни системи се основават на различни идеи за съдържанието на принципа на равенството и съответно стъпват на различни концептуални виждания. За целите на тази студия ще разгледаме проявленията на три такива виждания: равенството като недискриминация, равенство в резултата и равенство във възможностите. Изборът на кой да е от този подходи не следва процес на стриктно логическо доказване, а е ценностен и политически избор на общността¹⁸.

2.1. Равенството като недискриминация

Отправната точка при обясняването на равенството често пъти се осъществява през забраната за дискриминация. Това гледище посочва, че за да могат всички да бъдат еднакво третирани, необходимо е въвеждането на процедурна гаранция. Така от процеса на вземане на решения се извеждат определени защитени характеристики, които всъщност са ирелевантни за решението.

След като се постигне съгласие относно това коя характеристика следва да бъде изведена от вземането на решение, тя се закрепва в правило за поведение. Списъкът на забранени основания за различно третиране може да бъде отворен като се разширява или стеснява в зависимост от променящия се обществен консенсус относно допустимото основание за различно третиране. Решението за наемане на работа не трябва да дискриминира на основание възраст, когато възрастовият признак е въведен в забранителната норма. Полът не трябва да има значение при определяне на възнаграждението за същата длъжност и същите отговорности.

Гъвкавостта на тази концепция зависи и от въведените допустими ограничения на равенството. При положение, че принципът не притежава абсолютен характер, неговото приложение може да бъде ограничено при използването на такива ограничения, които са допустими и необходими за постигането на законна цел.

Проблемът в провеждането на равенството единствено през призмата на недискриминацията е, че правната система, основаваща се на този подход, трябва да открие и механизми, чрез които да определи кои са сходните слу-

¹⁷ Или според разбирането на проф. Уестън, при вече установени ценностни категории, които да направляват вземането на решения, трябва да се откажем от носещата конструкция на равенството, което е основа за допускането на логически грешки: **Westen**, Peter. The empty idea of equality. – *Harvard Law Review*, 1982, 537–596. Категоричното отрицание на равенството се оспорва още на следващата година от проф. Антъни Д’Амато: **D’Amato**, Anthony. Comment: Is Equality a Totally Empty Idea? – *Michigan Law Review*, 1983, 81, vol. 3, 600–603e.

¹⁸ **Fredman**, Sandra. *Discrimination law*. Oxford University Press, 2011, 6–8.

чаи, които предполагат сходно третиране. Предизвикателството пред използването на този подход в неговия чист вид се състои в това, че всъщност той не провежда изискване лицата да се третират еднакво добре. Принципът на недискриминация би бил спазен и тогава, когато две групи лица, поставени в сходно положение, се третират еднакво зле.

2.2. Равенство в резултата

Равенството в резултата надскача забраната за различно третиране по определен признак. Този подход изисква в допълнение и резултатът да е равен. При това виждане за равенството се стъпва върху разбирането, че само еднаквото третиране, без оглед резултата, може да засили неравенството, когато е налице предхождаща или продължаваща дискриминация.

Примерът, който обичайно се привежда в този случай се отнася до расовата дискриминация при предоставянето на достъп до образование¹⁹. Нека приемем, че членовете на дадена група са третирани неблагоприятно по отношение на достъпа им до образование единствено по признак раса. Този признак е включен като защитна характеристика в приложимия закон. Видно тук е налице различно третиране между две сходни групи въз основа на забранен признак. Заклеймяването на тази дискриминация не гарантира, че еднакво третиране на членовете на тази група няма да е достатъчно в други хипотези, които са привидно неутрални към признака „раса“.

Ако се въведе образователен ценз за упражняване на граждански права (напр. правото на глас) и това правило се прилага еднакво за всички, резултатът от еднаквото приложение на правилото ще бъде различен за групи, поставени в сходно положение. Онези, които в предходен период от време са били дискриминирани на основание „раса“ и не са могли да се възползват от образователната система, ще бъдат в много по-значителна част неблагоприятно засегнати от правилото за поведение, което иначе намира еднообразно приложение спрямо всички групи.

Докато формалното равенство изисква последователност в приложението на закона за сходни случаи, равенството в резултатите се опитва да достигне до последиците от приложението на правото спрямо групи от хора, поставени в сходно положение.

Проблемът на равенството в резултатите е тъкмо в това, че то отдава значително място на ефектите на дадена политика върху определена група, а не върху индивида. Ако не съществуват пречки пред достъпа до конкретна работа за жените, то незначителният им брой в работната сила може да се разглежда не като последица на неравенство, а като проявление на личния избор.

¹⁹ **Fredman**, Sandra. *Discrimination law*. Oxford University Press, 2011, p. 14–17.

2.3. Равенството във възможностите

В опит да се открие *via media* между равенството като недискриминация и равенството в резултата се концептуализира равенството във възможностите. Приема се, че равенство във възможностите съществува, когато предприетите политики подпомагат лицата, които се намират в неравно положение по защитен признак спрямо сходна група, при която този защитен признак отсъства²⁰. Така резултатите за иначе дискриминираната група ще зависят само от фактори, за които самите нейни членове могат да се считат за отговорни.

Как бихме приложили разгледаните по-горе концепции за равенството през призмата на едно състезание? Немислимо е да говорим за равенство, когато участниците в състезанието получават еднакво третиране, но *фактически* започват своя старт от различно място. Така равенството като недискриминация може да гарантира защита срещу неблагоприятно третиране по защитен признак, но не се опитва да изравни фактически установеното неравенство.

От друга страна, фокусирането върху резултата означава да се провери дали при отсъствието на неравно третиране част от състезателите, започнали своето участие от по-далечна точка, са успели да финишират.

Равенството на възможностите налага да се изключат пречките на „входа“, както и да се гарантира еднакво третиране по време на цялото състезание. При правилно провеждане на равенството във възможностите финалният резултат трябва да е функция на знанията и уменията на кандидатите, а също на собствения им избор.

Провеждането на равенството във възможностите също може да създаде множество проблеми, сред които са трудностите в идентифициране на подходящите инструменти на политиката, която би могла да доведе до действително равенство във възможностите.

III. Поява и развитие на принципа на равенството в правото на ЕС

1. Принципът на равенството – обща характеристика

Постепенното развитие на Европейските общности и изграждането на Европейския съюз като обединение, разполагащо с правнообвързващ каталог от основни права – ХОПЕС, може отчетливо да се представи през призмата на защитата на основните права и равенството.

Първоначалната редакция на Договорите²¹ не насочва по никакъв начин към основните човешки права и тяхната защита. Това се дължи на разбира-

²⁰ **Roemer**, John, Alain **Trannoy**. Equality of opportunity. – In: Handbook of income distribution. Elsevier, 2015, p. 217–300.

²¹ Договор за създаване на Европейската общност за въглища и стомана от 18 април 1951. Договор за създаване на Европейската икономическа общност и Европейската общност за атомна енергия от 25 март 1957.

нето, че не е възможно създаването на свободен пазар да има отношение към правата на човека. Икономическото начало, върху което са изградени интеграционните общности обаче налага съществуването на принцип на равното третиране, който да забрани различното третиране на стоките, произвеждани в държавите членки, а също и да установи равенство между половете.

Равенството между половете намира място в икономическото обединение по чисто пазарни причини. Равенството в заплащането е било необходимо, за да се предотврати изкривяване на конкуренцията и „социалния дъмпинг“. Изследователите на интеграционните процеси отделят сериозно внимание на френската позиция²² за въвеждането на равенството в заплащането като общо правило.

По времето на подписването на Учредителните договори Франция е разполагала с относително добре развита закрила за жените за разлика от други държави. Запазването на диспропорцията в правата в различните държави икономически би довело до засягането на интересите на онези държави, които вече са осигурили посочената закрила. Едновременното включване на социални и икономически основи в изграждането на равенството в заплащането е потвърдено и от Съда в решението по делото *Defrenne срещу SABENA*²³.

Принципът на равенството обхваща цялата правна конструкция²⁴ на интеграционните общности и с течение на времето икономическите и социалните основи довеждат до изграждането на основно право²⁵. Импулс в тази насока дава зародилият се дебат за това дали ако Европейските общности не гарантират спазването на основните права, трябва да се гарантира върховенство на това право. Преосмислянето на концепцията за мястото на правата на човека, сред които основно място заема правото на равно третиране, намира изражение в проведения се тълкувателен спор относно върховенството на правото на Европейските общности между германския конституционен съд и съдиите в Люксембург.

В мотивите към известното решение *Solange I*²⁶ на Федералния конституционен съд на Германия се твърди, че поради липсата на достатъчни гаранции за спазването на основните права на наднационално равнище, е необходимо актовете, приети от институциите на Европейската общност, да подлежат на допълнителен контрол в съответствие с националните конституционни разпоредби. За да отговори на това предизвикателство, Съдът на ЕО приема в реше-

²² **Foster**, Nigel. EU Law Directions. Second Edition, OUP, 2010, p. 344.

²³ Решение от 8 април 1976 г. по дело 43/75, *Defrenne срещу SABENA*, ECLI:EU:C:1976:56, т. 12.

²⁴ **Hartley**, Trevor. The Foundations of European Community Law. Sixth Edition, OUP, 2007, p. 152–154.

²⁵ **More**, Gillian. The Principle of Equal Treatment: From Market Unifier to Fundamental Right? – In: The Evolution of EU Law, edited by Paul **Craig** and Gráinne de **Búrca**. Oxford University Press, 1999, p. 517–553.

²⁶ BVerfGE 37, 271 ff.

нието си по делото *Internationale Handelsgesellschaft*²⁷, че „в действителност, зачитането на основните права представлява неразделна част от общите принципи на правото, защитавани от Съда. Защитата на тези права, макар и основаващи се на общи за държавите членки конституционни традиции, трябва да бъде гарантирана в съответствие със структурата и целите на *Общността*“. Това тълкуване, което приобщава защитата на човешките права към целите на ЕС, ще намери нормативно изражение в Хартата на основните права на ЕС, която е изградена на базата на дългогодишната съдебна практика и на традициите на държавите членки²⁸.

В терминологично отношение употребата на „равенство“ и „недискриминация“ според някои изследователи е взаимозаменяема в Договорите²⁹. Терминът „дискриминация“ обаче се използва, когато се дефинират основанията, въз основа на които конкретно неравно третиране се забранява. Пример е чл. 10 ДФЕС, който посочва целите на Съюза в борбата с „дискриминацията, основана на пол, раса или етническа принадлежност, религия или убеждения, увреждане, възраст или сексуална ориентация“. Независимо от терминологичните бележки, идеята за равенството намира многопластово отражение.

На първо място, равенството може да се разглежда като *основен принцип на правото*. Този аспект на равенството се разкрива от практиката на СЕС, съобразно която се приема, че принципът на равенството е един от основните принципи на правото на ЕС³⁰. Изражението на принципа на равенството в правото на ЕС е забраната сходни ситуации да бъдат третирани по различен начин и едновременно с това различни ситуации да бъдат разглеждани по еднакъв начин, освен ако това е обективно оправдано³¹. Нормативното установяване на забраната за дискриминация в разпоредби на Учредителните договори не променя факта, че тази забрана, според мнението на Съда, изразено в делото *Ruckdeschel* е „израз на основния принцип на равенството, който е сред основополагащите принципи на общностното право“³².

²⁷ Решение от 17 декември 1970 г. по дело 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH*, ECLI:EU:C:1970:114, т. 4.

²⁸ **McCrudden**, Christopher, Sacha **Prechal**. *The Concepts of Equality and Non-Discrimination in Europe: a Practical Approach*, Report to the European Commission, 2009, p. 9.

²⁹ **Horspool**, Margot, Matthew **Humphreys**. *European Union Law*, 6th edition, Oxford University Press 2010, p. 569.

³⁰ Решение от 25 ноември 1986 по съединени дела 201/85 и 202/85, *Klensch*, ECLI:EU:C:1986:439, т. 9. Решение от 21 февруари 1990 г. по дела 267/88 до 285/88, *Wuidart* и други, ECLI:EU:C:1990:79, т. 13.

³¹ Решение от 23 ноември 1999 г., по дело C-149/96, Република Португалия срещу Съвета, ECLI:EU:C:1999:574; Решение от 3 октомври 2000 г. по дело C-411/98, *Ferlini*, ECLI:EU:C:2000:530; Решение от 12 юли 2001 г. по дело C-189/01, *Jippes*, ECLI:EU:C:2001:420.

³² Решение от 19 октомври 1977 г. по съединени дела 117/76 и 16/77, *Ruckdeschel*, ECLI:EU:C:1977:160, т. 7.

Основните правни принципи, изведени от СЕО още в първите години от дейността му, намират своето основание в правните системи на държавите членки, международните договори или следват от самата система на Договорите³³. От догматична гледна точка могат да бъдат изведени три функции на основните принципи на правото на ЕС, които илюстрират тяхното приложение при решаване на конкретни правни проблеми.

Те служат за *попълване на празноти* в първичното или производното право. Когато учредителите или наднационалният законодател са пропуснали да уредят изрично определено отношение, СЕС прибегва до приложение на основните правни принципи. Пример в практиката на СЕО е извеждането на защитата на основните права като основополагащ принцип в правото на ЕС³⁴.

Основните правни принципи *подпомагат тълкувателната дейност* на националните съдии и на съдиите в СЕС. Те позволяват осъществяването на ефективен контрол върху дейността на публичните органи, който надскача граматическото тълкуване на нормативния акт.

Основните правни принципи могат да проявят *контролна функция* – да послужат като основание за отмяна на актове на производното право на ЕС или за неприлагане на национални норми в приложното поле на правото на ЕС. Като част от неписаните източници на правото на ЕС, несъответствието на акт на производното право с тях може да доведе до отмяна в рамките на някое от установените производства пред СЕС³⁵. В ръцете на националния

³³ **Семов**, Атанас. Правна система на ЕС. София: Институт по Европейско право, 2017, р. 305–311; **Христов**, Христо. Договорът от Лисабон – нова епоха в защитата на основните права в правото на Европейския съюз – В: **Лисабонският договор. Консолидирани текстове на ДЕС и ДФЕС с коментари**. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009; **Tridimas**, Takis. The General Principles of EU Law. Second Edition, OUP, 2006, р. 1–58. Професор Дени Симон посочва, че при „откриването“ на правните принципи от СЕО могат да се разграничат както „заемки“, така и оригинални за общностното право принципи. Заемането е вдъхновено от международните договори и принципите, общи за държавите членки. Паралелно с това СЕО утвърждава съществуването на правни принципи, присъщи на интеграционния правен ред: **Simon**, Denys. Le système juridique communautaire. 3e édition, PUF, 2001, р. 358–363. Включване на правните принципи, независимо от източника на вдъхновение, под общия термин „*основни принципи на правото*“, прави и проф. Бланке: **Blanquet**, Marc. Droit général de l’Union européenne, Paris: Sirey, 2018, 11ème éd., р. 434–446. Подобен е и подходът на проф. Жаке: **Jacqué**, Jean Paul. Droit institutionnel de l’Union européenne. Paris: Dalloz, 2015, 8ème éd., р. 556–567. В немската доктрина по право на ЕС също е възприето използването на термина „основни принципи на правото“ – „*allgemeine Rechtsgrundsätze*“, където значението на „*allgemein*“ е в смисъла на *общ, основен*: **Herdegen**, Matthias. Europarecht. Verlag CH Beck, 20., überarbeitete und erweiterte Auflage, 2018, р. 177–181.

³⁴ Решение от 17 декември 1970 г. по дело 11/70, Internationale Handelsgesellschaft, ECLI:EU:C:1970:114, т. 3–4.

³⁵ Мястото на основните правни принципи в йерархията на източниците на правото е тема на множество изследвания в правото на ЕС. Сред достъпните на български език

съдия тези принципи могат да подпомогнат проверката на съответствието на национален акт или норма от правото на държавата членка с правото на ЕС.

С произнасянето, че принципът на равенството е основополагащ Съдът не се ангажира с поддържането на конкретна теория или метод за постигане на равенството. Принципът се разглежда като демократична гаранция, която препятства институциите на ЕС или на държавите членки да налагат различно третиране без наличието на обективна причина за това. В този смисъл равното третиране може да се разглежда като изискване спрямо общностните институции да оправдават провеждането на конкретна политика и едновременно с това е спирачка пред поведение, което може да доведе до произволни решения.

На второ място равенството е тази *идейна плоскост*, върху която се изгражда *общият пазар*. Свободите на движение, които изграждат основите на общия пазар, включват в съдържанието си забрана срещу дискриминацията на основание на националността, а също и различните форми на дискриминация (чл. 18 – чл. 19 ДФЕС). Без съществуването на разпоредбите, препятстващи съществуването на дискриминацията, общият пазар не би могъл да съществува.

На трето място равенството се разбира като *основно право*. Като такова то е възплътено в Дял III от Хартата на основните права. Равенството като ценност, върху която е изграден ЕС, се декомпозира в няколко аспекта: равенство пред закона, забрана за дискриминация, насърчаването на културното, религиозното и езиковото многообразие, равенство между половете и права на детето, възрастните хора и на хората с увреждания. След влизането в сила на Договора от Лисабон правото на равенство получава и нормативна сила по реда на чл. 6 ДЕС, съобразно който член Хартата на основните права има същата юридическа сила като Договорите.

Равенството на последно място може да се разграничи и като *формално* и *материално равенство*³⁶. Израз на формалното равенство е равенството пред закона. Формалният аспект на равенството не поставя на преоценка съдържа-

са: **Семов**, Атанас. Система на източниците на правото на ЕС. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009; **Семов**, Атанас. Правна система на ЕС. София: Институт по Европейско право, 2017, с. 305–311; За изследвания на чужд език препращам читателя към: **Tridimas**, Takis. The General Principles of EU Law. Second Edition, OUP, 2006, p. 1–58; **Bernitz**, Ulf, Joakim **Nergelius**. General Principles of EC Law in a Process of Development: Reports from a Conference in Stockholm, 23–24 March 2007, Organised by the Swedish Network, Kluwer Law International BV, 2008; **Lecheler**, Helmut. Der europäische Gerichtshof und die allgemeinen Rechtsgrundsätze. Duncker & Humblot, 1971.

³⁶ Идеята за формалното и материалното равенство („*la discrimination formelle et la discrimination matérielle*“) се въвежда в практиката на СЕО още със заключението на генералния адвокат Лагранж по дело 13/63, Италия срещу Комисията: Заключение от 28 май 1963 г. по дело 13/63, Италия срещу Комисията, ECLI:EU:C:1963:9.

нието на законите, а само изисква наличието на равенство в процеса на право-прилагане. Материалното равенство от своя страна има отношение към нормативните актове и забранява дискриминацията на определени законоустановени основания като пол, раса, религия, националност. От тази гледна точка правото на ЕС гарантира не само формалното, но и материалното равенство.

2. Развитие на приложното поле на принципа на равенството

Когато разглеждаме развитието на първичното право по отношение на разширяване на приложното поле на принципа на равенството, трябва да държим сметка, че приложението на принципа на равенството е предопределено от приложното поле на правото на ЕС. Преди да разгледаме развитието на уредбата с ревизиите на Договорите, необходимо е да направим уточнението, че поначало в приложното поле на правото на ЕС не попадат случаите, в които няма междусъюзен елемент. Правоотношение, което се развива на територията на една държава членка и по правило следва да се квалифицира като вътрешноправен случай³⁷, може да бъде свързано с приложение на правото на ЕС³⁸. Това е възможно да се случи в няколко хипотези – (1) ако към правоотношението се прилага хармонизиращо законодателство на ЕС; (2) ако съществуваща национална мярка може да засегне и презгранични правоотношения или (3) ако държавата е решила да използва единно правно разрешение както за случаи, които попадат в приложното поле на правото на ЕС, така и за случаи, в които има възможността да избере собствен регулативен подход.

Първите две хипотези изглеждат в достатъчна степен ясни. От една страна, в приложното поле на правото на ЕС ще попадне случаят, когато се иска преюдициално тълкуване на норми от производното право на ЕС, които са транспонирани в националното законодателство³⁹. От друга страна, в приложното поле на правото на ЕС ще попаднат и отношения, които се регулират от правна уредба, която не въвежда разграничение между случаи с междусъюзен елемент и такива, които са с изцяло вътрешен характер. Дори главният спор да е свързан с територията на една държава членка, възможността уредбата да бъде приложена и в случаи с междусъюзен елемент обуславя необходимостта СЕС да даде своето тълкуване⁴⁰. Например, приложението на правния режим

³⁷ Самостоятелно изследване на изцяло вътрешноправните случаи в практиката на СЕС предлага Амедео Арена: Arena, Amedeo. *Le “situazioni puramente interne” nel diritto dell’Unione Europea*. Editoriale Scientifica srl., 2019.

³⁸ Относно определянето на приложното поле на правото на ЕС: **Семов**, Атанас. Определяне на приложното поле на правото на ЕС. – Год. СУ. Юрид. фак., 86, 2019, с. 411–449.

³⁹ Решение от 19 декември 2013 г. по дело C-174/12, Hirmann, ECLI:EU:C:2013:856; Решение от 19 юли 2016 г. по дело C-526/14, Kotnik и др., ECLI:EU:C:2016:570; Решение от 14 декември 2017 г. по дело C-243/16, Miravittles Ciurana, ECLI:EU:C:2017:969, т. 29–30.

⁴⁰ Решение от 1 юни 2010 г. по съединени дела C-570/07 и C-571/07, Blanco Pérez и Chao Gómez, ECLI:EU:C:2010:300, т. 40.

на свободите на движение в тази ситуация е необходимо, т.к. националната уредба би могла да повлияе на вътрешния пазар, като направи непривлекателно реализирането на свободите на движение. Така частният вътрешноправен случай придобива общностно измерение.

Дискусии относно компетентността на СЕС възникват в хипотеза, при която по дадено преюдициално запитване се установява, че определено правоотношение се развива изцяло на територията на една държава, без да е налице изрична уредба в първичното или производното право на ЕС. Такъв е случаят, когато разпоредби от правото на ЕС са приложими по силата на националното законодателство. Националният законодател е пожелал да уеднакви уредбата на чисто вътрешни положения с предвиденото в правото на ЕС в сходни случаи. Макар и да не е обвързана от задължение да избере конкретен регулативен подход и да разполага с дискреция, държавата членка е решила да упражни своята компетентност по начин, който съответства на правната регулация в правото на ЕС на сходни обществени отношения.

Във всички тези случаи националните органи ще бъдат длъжни да приложат принципа на равенството, чието приложно поле се разширява и от чисто икономическите измерения, които можем да установим в ДЕИО, придобива и чисто социални измерения.

а. Икономическите измерения на равенството в Учредителните договори

Взаимодействието между равенството и свободите на движение се разкрива най-ясно чрез въвеждането на забрана за дискриминация на национален признак. Икономическият смисъл в подобна стъпка е явен – не е възможно да се постигнат целите на икономическото обединение, ако е възможно отделните страни да водят протекционистка политика.

Независимо от терминологичните особености на понятието „недискриминация“, то е тясно свързано с концепцията за равенството на хората. Като проявление на равенството забраната за дискриминация намира израз най-напред на плоскостта на националността. Този тип неравно третиране е забранено още в чл. 7 ДЕИО. Идеята намира допълнителна уредба било *expressis verbis*, било чрез имплицитното ѝ утвърждаване в Договора за създаване на Европейската икономическа общност при уредбата на свободното движение на стоки (чл. 30, чл. 34, чл. 37 и чл. 95 ДЕИО), на свободното движение на работници (чл. 48, пар. 2 ДЕИО), на правото на установяване (чл. 52 ДЕИО), на свободното предоставяне на услуги (чл. 59 ДЕИО) и свободното движение на капитал (чл. 67 ДЕИО). Всички тези разпоредби подкрепят утвърждаването на основния принцип на равенството чрез установяването на правен режим, който не допуска различно третиране в еднакви случаи и еднакво третиране в различни ситуации.

Забраната за дискриминация има не само етично, но също и правно-политическо⁴¹, икономическо⁴² значение. Дискриминацията се разглежда като икономически нецелесъобразно и противоправно поведение, защото неравното третиране е равнозначно на поддържането на протекционистки мерки на национално ниво⁴³. Принципът на недискриминация в този аспект има пряко отражение върху икономическото развитие на държавите.

В икономически аспект принципът на недискриминация, закрепен в ДЕИО е използван от частни лица, Комисията и СЕО, за да се елиминират такива практики на отделните държави, които имат за цел да защитят националния пазар от навлизането на стоки, услуги или работна ръка от друга държава, участваща в общия пазар. В тази светлина принципът действа като ограничител спрямо протекционистките действия на държавите като същевременно осигурява правна основа за защита на правата на частните лица.

Забраната за дискриминация на основание на националност се съдържа в чл. 18 ДФЕС. Тази разпоредба е белязала съдържанието на Договорите от подписването им и продължила своето съществуване дори и след неколкото кратните изменения и допълнения. Този текст е послужил на СЕС, за да се обявят за незаконни разнообразни дискриминационни правила и практики на държави членки, които не представляват пряко нарушение на разпоредбите, отнасящи се до свободното движение на работници, свободата на установяване и на предоставяне на услуги, но които въпреки всичко поставят граници на национален признак. Пример в тази насока могат да бъдат решенията на Съда по делото *Нидерландия срещу Reed*⁴⁴ спрямо свободното движение на работници, делото *Reyners срещу Белгия*⁴⁵ за предоставянето на услуги и делото *Комисията срещу Обединеното кралство*⁴⁶ по отношение на свободата на установяване.

в. Изменения с Договора от Маастрихт

С Падането на Берлинската стена през ноември 1989 г. положението в Европа се променя. Обединението на Германия се разглежда като благоприятен импулс за развитие на интеграцията. В резултат на две междуправителствени конференции се създава Договорът за Европейски съюз, подписан на 7 февру-

⁴¹ Heywood, Andrew. Politics. Third Edition, Palgrave Macmillan, 2007, 72–87.

⁴² Baggaley, Nicholas. Trade Liberalization under the GATT, the NAFTA and the EU: Selected Topics. – *Journal of Comparative International Management* 1, № 1, 1998.

⁴³ Христов, Хр. Вътрешен пазар и основни свободи на движение в правото на Европейския съюз. София: Сиела, 2018, с. 16–32.

⁴⁴ Решение от 17 април 1986 г. по дело 59/85, Нидерландия срещу Reed, ECLI:EU:C:1986:157.

⁴⁵ Решение от 21 юни 1974 г. по дело 2/74, Reyners срещу Белгия, ECLI:EU:C:1974:68.

⁴⁶ Решение от 4 октомври 1991 г. по дело C-246/89, Комисията срещу Обединеното кралство и Северна Ирландия, ECLI:EU:C:1991:375.

ари 1991 г. в Маастрихт. В него ЕС се прокламира като „нов етап в създаването на един все по-тесен съюз между народите на Европа“, а чл. 6 ДЕС изрично поставя демокрацията, правата на човека и правовата държава в основата на европейското обединение.

Европейското гражданство, предмет на дълги дискусии през 80-те години, е въведено с Договора от Маастрихт. Въвеждането на гражданството на ЕС е свързано с консолидиране на социално-икономическите права на гражданите в интеграционната система и уредба на нови политически права.

с. Изменения с ревизията от Амстердам

Целеното повишаване на демократичността на ЕС се нуждае не само от прозрачност, но и от скъсяване на разстоянието между гражданите и институциите на ЕС по линията на общопризнатите ценности. Договорът от Амстердам се опитва да отговори на все по-силно усещащата се празнота в правната уредба на защитата от дискриминация. Забраната за дискриминация на основа на националност и пол се оказва печеливша стратегия при началните стъпки на изграждането на Общия пазар, но същевременно с това и прекалено тясна спрямо развитието на обществените отношения и на интеграционните процеси. Приемането на Европейската социална харта е ранен сигнал за необходимостта от разширяване на защитаващите от Съюза права. Това развитие налага създаването на нови белези, по отношение на които да се гарантира защитата от дискриминация.

Правното основание за създаването на нови състави, които забраняват дискриминацията и различното третиране е включено в Договора от Амстердам, който създава нова разпоредба в Договора за създаване на Европейската общност – чл. 13 ДЕО (след влизането в сила на Договора от Лисабон текстът на разпоредбата е поместен в чл. 19 ДФЕС). Предвижда се възможност за приемането на такова законодателство, което да осигури по-висока защита на правата на гражданите при кумулативното наличие на няколко условия: предложение на Европейската комисия отправено към Съвета, осъществяване на консултация с Европейския парламент и при съобразяване с ограниченията на компетентността на Общността. Приемането на тази разпоредба в кръга на първичното право е ясна индикация за политическите намерения на държавите да укрепят принципа на равенството като общ принцип на правото чрез изричното му закрепване в Учредителните договори.

След влизането в сила на Договора от Амстердам през 1999 Европейската комисия предложи няколко директиви, основани на новата разпоредба. Първата от тях е Директива 2000/43/ЕО⁴⁷, която се отнася до равното третиране на лицата независимо от техния расов или етнически произход. Фактът, че точно

⁴⁷ Директива 2000/43/ЕО на Съвета от 29 юни 2000 година относно прилагане на принципа на равно третиране на лица без разлика на расата или етническия произход.

това е директивата, която първа е приета сред предложенията на Комисията се тълкува от някои автори като знак за приемането на необходимостта закрилата спрямо този тип дискриминация (неравно третиране) да бъде поместена в компетентността на ЕС. Следваща в списъка от директиви, приети след влизането в сила на ревизията от Амстердам, е Директива 2000/78/ЕО⁴⁸, която установява основна рамка за равно третиране в областта на заетостта и професиите. Тази директива обхваща останалите признаци по чл. 13 ДЕО (чл. 19ДФЕС), въз основа на които би могло да се дискриминира дадено лице. В преамбюла към директивата законодателят приема, че различното третиране, което се основава на религия или убеждения, увреждане, възраст или сексуална ориентация може да възпрепятства постигането целите на Договора за ЕО, по-специално, достигането на високо ниво на заетост и социална закрила, повишаване на жизнения стандарт и качеството на живота, икономическата и социална сплотеност и солидарност, свободното движение на хора. В тази връзка *„всяка пряка или непряка дискриминация, основаваща се на религия или убеждения, увреждане, възраст или сексуална ориентация, що се отнася до сферите, обхванати от настоящата директива, следва да бъдат забранени в цялата Общност.“*⁴⁹ Записването на тези мотиви в преамбюла на директивата отбелязва писменото потвърждаване от страна на законодателя на тясната връзка между свободното движение и равенството между гражданите.

d. Изменения в правната уредба с ревизията от Лисабон

Още с втория рецитал от преамбюла на ДЕС се прокламира, че държавите членки черпят вдъхновение *„от културното, религиозното и хуманистичното наследство на Европа, от което са се развили универсалните ценности на ненакърнимите и неотчуждими права на човешката личност“*. Тази идея се разширява чрез редакцията на чл. 2 ДЕС, за да се изтъкне основополагащото значение на тези ценности, които *„са общи за държавите членки в общество, чиито характеристики са плурализмът, недискриминацията, толерантността, справедливостта, солидарността и равенството между жените и мъжете“*.

В допълнение член 3, пар. 3, ал. 2 ДЕС поставя като цел на ЕС борбата срещу социалното изключване и дискриминацията, насърчаването на социалната справедливост и закрила, равенството между жените и мъжете. Достигането на тези цели е възможно при спазването на известни ограничения на законодателя. Гаранции в тази насока са създадени от чл. 10ДФЕС и чл. 9 ДЕС.

⁴⁸ Директива 2000/78/ЕО на Съвета от 27 ноември 2000 година за създаване на основна рамка за равно третиране в областта на заетостта и професиите.

⁴⁹ Виж т. 12 от преамбюла на Директива 2000/78/ЕО на Съвета от 27 ноември 2000 година за създаване на основна рамка за равно третиране в областта на заетостта и професиите.

Съюзът трябва да зачита принципа на равенство между гражданите като при определянето и осъществяването на своите политики и дейности трябва да се отчита борбата срещу всяка форма на дискриминация, основана на пол, раса или етническа принадлежност, религия или убеждения, увреждане, възраст или сексуална ориентация.

Ако посочените разпоредби имат за цел спазването на принципа на равенството във вътрешната дейност на Съюза, то чл. 21 ДЕС прехвърля значението на правото на равенството към действията на ЕС на международната сцена. Според разпоредбата на чл. 21 ДЕС дейността на ЕС се ръководи от основополагащите принципи за неговото създаване, развитие и разширяване, които той цели да насърчава в останалата част от света: демокрацията, правовата държава, универсалността и неделимостта на правата на човека и на основните свободи, зачитането на човешкото достойнство, принципите на равенство и солидарност.

Значителен интерес в сферата на защита на основните права представлява придаването по силата на чл. 6 ДЕС на юридическа сила на ХОПЕС, еднаква с тази на Договорите. Някои автори⁵⁰ приемат скептично обвързващия характер на Хартата. Твърди се, че това скрепяване с правна сила по същество не би променило гарантираната закрила от Договорите. Сякаш разпоредбите на Хартата са насочени към внимателно каталогизиране на вече признатите от Договорите и съдебната практика права⁵¹.

Ограниченият обхват на осъществената промяна от правната задължителност на ХОПЕС се дължи и на изрично съществуващите разпоредби в самата Харта.

На първо място, приложното поле така както е дефинирано от чл. 51 ХОПЕС има позитивен и негативен аспект. В рамките на позитивния аспект от разпоредбите на Хартата се обвързват институциите, органите, службите и агенциите на Съюза, а също и държавите членки, доколкото се отнася до приложение на правото на ЕС. Едновременно с това негативният аспект изрично ограничава наднационалните институции като определя, че по никакъв начин не се разширява приложното поле на правото на Съюза извън предоставените компетенции и не се създават нови компетенции.

Съдът на ЕС е имал възможността да определи, че приложното поле на ХОПЕС спрямо дейността на държавите членки е за случаите, в които последните прилагат правото на Съюза. В това отношение СЕС постановява,

⁵⁰ Ellis, Evelyn. The impact of the Lisbon treaty on gender equality. – *European Gender Equality Law Review*, 1, 2010, 7–13.

⁵¹ За критичен прочит на ХОПЕС виж: Семов, Атанас. Права на гражданите на ЕС. Т. 1. Правен режим на защитата на правата на човека в Европейския съюз. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Библиотека „Студии по Европейско право“, 2013.

че основните права, гарантирани в правния ред на ЕС, трябва да се прилагат във всички случаи, уредени от правото на Съюза, но не и извън тези случаи. Съдът подчертава, че поради тази причина не може да преценява с оглед на Хартата национална правна уредба, която не попада в обхвата на правото на Съюза. Обратно, когато такава уредба попада в обхвата на правото на Съюза, СЕС трябва да даде всички насоки за тълкуване, необходими на националната юрисдикция, за да прецени съобразена ли е тази правна уредба с основните права⁵².

Само по себе си обстоятелството, че национална мярка попада в област, в която ЕС има компетенции, не би могло да я причисли към приложното поле на правото на Съюза и следователно да доведе до прилагане на ХОПЕС. Съдът на ЕС, в рамките на преюдициално производство относно приложението на чл. 20 ХОПЕС относно механизъм за изплащане на обезщетение при нищожно уволнение⁵³, посочва, че за да се установи дали дадена национална мярка е свързана с прилагането на правото на Съюза по смисъла на чл. 51, пар. 1 ХОПЕС, следва наред с други обстоятелства да се провери дали предназначението на разглежданата национална правна уредба е да се приложи разпоредба от правото на Съюза, от какво естество е тази правна уредба и дали нейните цели са различни от следваните от правото на Съюза, въпреки че тя може косвено да му влияе, и дали в правото на Съюза съществува конкретна уредба на съответната материя или уредба, която може да ѝ влияе⁵⁴.

На второ място, ограниченият характер на промяната с оглед на правно-обвързващото действие на каталога с основни права се дължи на задължителността на разясненията към текстовете на Хартата по смисъла на чл. 52, пар. 7 ХОПЕС.

Разясненията относно ХОПЕС са подготвени първоначално под ръководството на президиума на Конвента, който изработва Хартата. Впоследствие те са актуализирани под ръководството на президиума на Европейския конвент в светлината на внесените изменения в чл. 51 и чл. 52 ХОПЕС. Разясненията, изготвени, за да направляват тълкуването на Хартата, се вземат надлежно под внимание от юрисдикциите на Съюза и на държавите членки. Макар и да нямат обвързваща юридическа сила, за разлика от разпоредбите на самата Харта, то те представляват авторитетно средство за тълкуване, което е насочено към изясняване на правно обвързващите разпоредби. В този смисъл е още самият преамбюл, който чрез петия рецитал поставя акцент върху компетент-

⁵² Решение от 26 февруари 2013 г. по дело C-617/10, Åkerberg Fransson, ECLI:EU:C:2013:105, т. 17–23.

⁵³ Решение от 10 юли 2014 г. по дело C-198/13, Julian Hernández и др. ECLI:EU:C:2014:2055.

⁵⁴ Решение от 10 юли 2014 г. по дело C-198/13, Julian Hernández и др. ECLI:EU:C:2014:2055, т. 36–37.

ността на Съюза и върху тълкуването на следващите го разпоредби. Същото е и значението на член 6 ДЕС, който създава правнообвързващата сила на ХОПЕС – чл. 6, пар. 1, ал. 2 ДЕС преповтаря формулата, че разпоредбите ѝ по никакъв начин не разширяват определените в Договорите области на компетентност на Съюза.

Значението на компетентността и насоките за тълкуване може да се видят при съпоставянето на разпоредбите от Хартата, които имат отношение към основния принцип на равенството и съответните текстове от Разясненията относно Хартата на основните права.

Принципът на недискриминация, закрепен в чл. 21 ХОПЕС се тълкува чрез извършването на съпоставка с чл. 19 ДФЕС. Макар и да не се открива противоречие между двете разпоредби, тяхното приложно поле е съвсем различно. Така чл. 19 ДФЕС предоставя компетентност за приемане на законодателни актове, включително такива, свързани с хармонизиране на законовите и подзаконовите разпоредби на държавите членки при борба с определени форми на дискриминация, изброени изчерпателно в разпоредбата. Това законодателство може да обхване всяка област, попадаща в областите на компетентност на Съюза.

За разлика от чл. 19 ДФЕС, разпоредбата на чл. 21 ХОПЕС не е насочена към създаването на компетентност за приемане на антидискриминационни закони, нито постановява широкообхватна забрана на дискриминацията в тези сфери. В този смисъл тя не може да послужи като правно основание за приемането на законодателен акт. Истинското приложно поле на чл. 21 ХОПЕС според разясненията е свързано с осъществявана дискриминация от институциите и органите на ЕС при упражняването на предоставените им области на компетентност или от държавите членки, когато прилагат правото на Съюза. По същество чл. 21, пар. 1 ХОПЕС не изменя обхвата на компетентност, предоставен по чл. 19 ДФЕС, нито тълкуването на посочената разпоредба.

Друг пример, който може да се даде, за да се илюстрира ограниченото приложно поле на Хартата по отношение на принципа на равенството е чл. 23 ХОПЕС. Разясненията към разпоредбата за равенството между мъжете и жените и в този случай я представят като отражение на вече съществуващи текстове в първичното право на ЕС. Така първата алинея на чл. 23 ХОПЕС е представена като отражение на чл. 3 ДФЕС и чл. 8 ДФЕС, които поставят като цел на Съюза насърчаването на равенството между мъжете и жените, а също и на чл. 157 ДФЕС. Втората алинея от своя страна възпроизвежда в съкратен вид текста на чл. 157, пар. 4 ДФЕС, според който принципът за еднакво третиране не възпрепятства запазването в действие или приемането на мерки, които предвиждат специфични предимства, за да се улесни по-слабо представения пол да упражнява професионална дейност или да се предотвратят или компенсират неизгодно положение в професионалната кариера. Заключение-

то и в този случай е, че разпоредбата на Хартата по никакъв начин не изменя съществуващите разпоредби, на които се явява отражение.

IV. Практически измерения на принципа на равенството

Проверката за спазване на принципа на равенството е концептуализирана на първо време в рамките на ограниченията пред свободите на движение. В рамките на теорията за интеграцията се разглеждат два основни подхода за осъществяването на вътрешния пазар⁵⁵. Първият е централизираният модел, който предполага въвеждане на нормативна уредба на наднационално ниво. При изследването на този модел анализът се спира върху приемането на производно право на ЕС, което хармонизира националните законодателства. Вторият подход е този на децентрализирания модел, който се основава на принципа на равенството (разглеждан през проявната форма на забрана на дискриминация), както и на идеята за достъп до пазара – тогава, когато макар и при еднакво третиране, съществуват ограничения, които в по-голямата си част биха засегнали правните субекти на други държави членки. Тъкмо в рамките на този втори подход ще разгледаме теста за проверка на спазването на принципа на равенството през задължението за недискриминация.

Преди да преминем към самия тест обаче, необходимо е да поставим принципа на равенството и в контекста на основополагащата ценност, на която се опира – човешкото достойнство⁵⁶ като проявление на автономията на личността⁵⁷. Когато анализираме неравното третиране на хората, всъщност обсъждаме значението на ценността на човека като такъв и неговата автономия. В края на XX в. достойнството изглежда неотменима характеристика на всеки един човек, следствие от самата принадлежност към човешкия род. То се разбира като основание за правно зачитане на човешката личност, въвеждане на

⁵⁵ **Христов**, Христо. Вътрешен пазар и основни свободи на движение в правото на Европейския съюз. София: Сиела, 2018, с. 52–80.

⁵⁶ В българската правна литература не съществува задълбочено изследване относно правните измерения на човешкото достойнство. Така: **Belov**, Martin. Human Dignity in Bulgaria. – In: **Becchi**, Paolo, **Mathis**, Klaus (eds.) Handbook of Human Dignity in Europe, Springer, 2017. Сред съвременните изследователи на философските аспекти на понятието човешко достойнство можем да посочим проф. **Стилиян Йотов**, който е посветил значителна част от академичния си път в разсъждения тъкмо по тази тема: **Йотов**, Стилиян. Автономия и достойнство. – В: Автономия и биоетика. Ч. 2. София: Критика и хуманизъм, 2011, с. 47–59; **Йотов**, Стилиян. Човешкото достойнство в медицината. – *Социологически проблеми*, 2013, № 3–4, с. 288–297; **Йотов**, Стилиян. Човешко достойнство и самоуважение. Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“, 20 април 2014 г.; **Йотов**, Стилиян. Човешко достойнство и права. Агата-А, 2016.

⁵⁷ Справедливо е да се отбележи, че не всеки изследовател разглежда автономията на личността като общо понятие, в рамките на което се полага достойнството. Все пак тази връзка е основополагаща в Кантианската традиция.

определени гаранции и стандарти, в рамките на които всеки индивид може да води своя живот⁵⁸. Дори когато сме изправени пред дълбоко несъгласие по основополагащи политически въпроси, такива, свързани със структурата на публичните органи или функционирането на нашите демократични общества, ценността, която продължава да ни споява, е достойнството.

В заключението си по делото *Coleman*⁵⁹, генералният адвокат Мигел Пуареш Мадуру ни връща към темата за достойнството като основа на защитата на равенството, като припомня, че най-очевидният начин да се накърни достойнството и автономията на даден човек е нападките да се насочат пряко срещу него, поради наличието на защитен признак⁶⁰. Когато някой е третиран по-малко благоприятно поради причини като гражданство, произход, образование, религиозни убеждения, възраст, увреждане, се засяга основополагащата ценност, която всеки има поради самия факт, че е човек. Достойнството на човека изисква да не се вземат предвид подобен род съображения, когато на определен човек се възлага тежест или се отнема предимство.

1. Проверка за спазването на принципа на равенството

Както вече споменахме, принципът на равно третиране в правото на Съюза гласи, че не се третират по различен начин сходни положения (сравними ситуации) и не се третират еднакво различни положения. Наднационалната юрисдикция многократно е посочвала, че в обхвата на забраната за дискриминация се включват не само хипотезите на пряка, но и тези на непряка дискриминация.

Отклонение от горепосочената забрана е допустимо, когато такова третиране е в съответствие с Договорите или се явява обективно оправдано с оглед постигането на легитимна цел и при спазване на принципа за пропорционалност⁶¹. Не се допуска мярка, която въвежда дискриминационно третиране и не попада в рамките на някое от нормативно закрепените допустими изключения (в хипотеза на пряка дискриминация). Недопустима е и мярка, която по същество не е годна да осъществи преследваната от нея легитимна цел или надхвърля нужното за постигане на целта (в хипотеза на непряка дискриминация).

За пряка дискриминация се посочват случаите, при които се установява различно третиране по защитен признак при упражняване на някое от пра-

⁵⁸ **Йотов**, Стилиян. Човешко достойнство и самоуважение, Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“, 20 април 2014 г.

⁵⁹ Заключение по дело C-303/06, *Coleman*, ECLI:EU:C:2008:61.

⁶⁰ Заключение по дело C-303/06, *Coleman*, ECLI:EU:C:2008:61, т. 10.

⁶¹ Решение от 16 декември 2008 г. по дело C-127/07, *Arcelor Atlantique и Lorraine и др.*, ECLI:EU:C:2008:728, т. 23, Решение от 14 септември 2010 г. по дело C-550/07 P, *Akzo Nobel Chemicals и Akros Chemicals*, EU:C:2010:512, т. 54 и 55, Решение от 21 декември 2016 г. по дело C-76/15, *Vervloet и др.*, ECI:EU:C:2016:975, т. 74.

вата, закрепени в наднационалния правен ред. По отношение на свободите на движение, например, пряка дискриминация ще се наблюдава в случаите, в които различно третиране е основано на критерий гражданство или националност на правните субекти, произход на стоката или капитала или мястото на инвестиране на капитала. При упражняване на свободата на установяване на юридически лица пряка дискриминация е налице при прилагането на мерки, които третират дружествата различно с оглед мястото на седалището, на централното управление или на основното място на дейност на дружеството. Когато е налице изрично установена дерогация от принципа на недопускане на дискриминация, тази дерогация следва да се тълкува ограничително.

В юриспруденцията на СЕС се приема, че пряката дискриминация е абсолютно забранена. Допустимо отклонение е възможно единствено ако дискриминиращите мерки попадат в обхвата на някое от предвидените в Договорите изключения. Такива изключения са предвидени в уредбата на свободите на движение и са свързани с упражняване на прерогативи на държавна власт (по аргумент от чл. 45, пар. 4 ДФЕС, чл. 51, ал. 1 ДФЕС и чл. 62 ДФЕС).

При непряката, косвена дискриминация, привидно правилата се прилагат еднакво спрямо всички, но в действителност има значително неблагоприятни последици за лицата, по отношение на които се прилага защитен признак. Като пример за непряка дискриминация може да се посочи делото *Allué and Coonan*⁶², в което ищците, след като са работили пет години като преподаватели по чужд език, са били уведомени, че договорите им не могат да бъдат продължени. Причината е приложението на новоприет италиански закон, който ограничава продължителността на заетост за заемащите тази длъжност. Макар правилото да се прилага еднакво спрямо всички, едва една четвърт от засегнатите са италианци. При това положение не би могло да се приеме, че законът пряко дискриминира срещу чужденците. Съществуването на тази мярка обаче на практика дискриминира срещу гражданите на други държави членки, които са три пъти повече от гражданите на приемащата държава. Подобно правило, макар и привидно неутрално, всъщност води до резултат, сходен с този на пряката дискриминация на основание националност.

Концепцията за непряката дискриминация, възприета в юриспруденцията на Съда, поставя отпечатък върху развитието на вторичното право на ЕС. Към днешна дата няколко директиви, които имат отношение към антидискриминационното законодателство на Съюза, съдържат легална дефиниция за термина „непряка дискриминация“. Сред тях са Директива 2000/43/ЕО, Директива 2000/78/ЕО, Директива 2006/54/ЕО⁶³. Всички те определят непряката

⁶² Решение от 30 май 1989 г. по дело 33/88, *Allué and Coonan*, ECLI:EU:C:1989:222.

⁶³ Директива 2006/54/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 5 юли 2006 година за прилагането на принципа на равните възможности и равното третиране на мъжете и жените в областта на заетостта и професиите.

дискриминация като привидно неутрална разпоредба, критерий или практика, която би поставила лица от една група, съставена по определен признак, в по-неблагоприятно положение в сравнение с лицата от друга група, подчинена на същия признак (националност, пол и други), освен ако ползването на тази разпоредба, критерий или практика е обективно оправдано от законна цел и средствата за постигането ѝ са подходящи и необходими.

При прилагане на Договорите, трябва да бъде зачетен и основният принцип на забрана на дискриминацията, закрепен в чл. 18 ДФЕС, който се прилага в рамките на обхвата на действие на правото на ЕС. Този принцип изисква равенство в третирането между лицата, граждани на държавите членки, които се намират в сравнимо положение с гражданите на приемащата държава. Съгласно практиката на СЕС, принципът, закрепен в чл. 18 ДФЕС, може да бъде самостоятелно приложен в случаи, в които не са предвидени специални разпоредби за недопускане на дискриминация. Такива има предвидени в рамките на свободите на движение – напр. 45, пар. 2 ДФЕС, чл. 49, ал. 2 ДФЕС, чл. 55 ДФЕС, чл. 57, ал. 3 ДФЕС. Специални норми са предвидени и в производното право на ЕС.

Когато СЕС проверява възражение за неравно третиране, на първо място трябва да провери дали сходните случаи се третират по различен начин, както и дали различните случаи се третират еднакво. При сравнението на правното положение на две лица необходимо е да се провери дали приложимото законодателство има сходен предмет, както и каква е целта на съответните мерки. В допълнение, трябва да бъдат взети предвид принципите и целите в областта, към която се отнася разглежданата мярка⁶⁴.

На преценка подлежи дали приетата мярка съответства на принципа на пропорционалност, който също спада към основните принципи на правото на ЕС. В рамките на теста за пропорционалност се проверява дали предприетите мерки не надхвърлят границите на подходящото и необходимото за постигането на легитимните цели, следвани от разглежданата правна уредба, като се има предвид, че когато съществува избор между няколко подходящи мерки, трябва да се прибегне до мярката, която създава най-малко ограничения, а породените от нея неудобства не трябва да са несъразмерни с тези цели.

При оплакване за неравно третиране по защитен признак (гражданство, пол, раса, етнически произход, религия, убеждения, физическо или умствено увреждане, възраст, сексуална ориентация и др.), съдебният контрол върху пропорционалността на приетата мярка е стриктен. Всяка мярка, която не

⁶⁴ Решение от 16 декември 2008 г. по дело C-127/07, Arcelor Atlantique и Lorraine и др., ECLI:EU:C:2008:728, т. 25–26; Решение от 1 март 2011 г. по дело C-236/09, Association belge des Consommateurs Test-Achats и др., ECLI:EU:C:2011:100, т. 29; Решение от 11 юли 2013 г. по дело C-439/11 P, Ziegler, ECLI:EU:C:2013:513, т. 167; Решение от 6 ноември 2014 г. по дело C-335/13, Feakins, ECLI:EU:C:2014:2343, т. 51.

преследва законна цел, не е подходяща или отива отвъд необходимото, за да постигне целта си, е несъвместима с правото на ЕС. Така при разглеждането на хипотези на косвена дискриминация по признак религиозни убеждения, СЕС е приел, че забрана за носене на определени символи, указващи политически, философски или религиозни убеждения, може да се разглежда като подходяща мярка, която гарантира провеждането на политика на неутралитет (легитимна цел). Освен въведената мярка да бъде подходяща за постигане на преследваната от нея цел, СЕС въвежда изискване тя не отива отвъд строго необходимото за постигане на целта⁶⁵.

В случаите, при които проверката се ограничава до проверка за спазване на принципа на равенство, без засягане на някоя от защитните характеристики, съдебният контрол няма същия интензитет. Могат да бъдат посочени две основания за стесненото поле на съдебна проверка. От една страна, задълбоченият анализ на разглежданата мярка може да доведе до повторна оценка от съда на политика, формирана в рамките на демократичния процес. Това поставя под съмнение ролята на съда като безпристрастен арбитър. От друга страна, законодателните решения в някои случаи могат да използват неравенството като инструмент за постигането на конкретни цели. Парадоксално, неравенството може да се използва за целите на постигане на равенство. Това е мислима хипотеза в случаите, в които законодателят изхожда от концепцията за равенството във възможностите и въвежда условия за позитивна дискриминация. По разглежданите съображения превесът на определени социални и икономически интереси над други е въпрос за обществена дискусия. Ето защо той трябва да бъде решен в рамките на законодателния, а не съдебния процес.

Когато институциите разполагат с широка дискреция⁶⁶, в случаите, в които не се установява нарушение на защитен признак (дискриминация на някое от нормативно установените основания), СЕС преценява дали е налице очевидна неправилност⁶⁷. Това е такава несъвместимост със съществуващата правна уредба, при която разглежданата уредба *prima facie* изглежда неспособна да постигне преследваната легитимна цел. В този случай ограниченият контрол, който осъществява наднационалната юрисдикция, има следната последователност: първо, проверката трябва да установи дали съществуващата мярка, която води до неравно третиране, има легитимна цел; второ, проверява се дали въведените обективни критерии, свързани с изпълнение на мярката, действително се прилагат; трето, установява се дали различното третиране

⁶⁵ Решение от 14 март 2017 г. по дело C-157/15, G4S Secure Solutions, ECLI:EU:C:2017:203, т. 36–43.

⁶⁶ Пример за такава дискреция СЕО разглежда в делата си по земеделската политика – Решение от 11 юли 1989 г. по дело 265/87, Schröder, ECLI:EU:C:1989:303, т. 20–26.

⁶⁷ Решение от 21 февруари 1990 г. по дела 267/88 до 285/88, Wuidart и други, ECLI:EU:C:1990:79, т. 13–18.

изглежда подходящо в светлината на разглежданата цел или то е очевидно неправилно.

2. Юриспруденцията на СЕС

2.1. Дискриминация, основана на пол

Основополагащо проявление на основния принцип на равенството е забраната за дискриминация на основание пол. Икономическият характер на тази забрана се изразява в насърчаването на равенството на заплащането между половете. Равенството в заплащането на мъже и жени е прогласено в чл. 157 ДФЕС, където общият принцип на равенството намира проявление в принципа за равно заплащане на мъжете и жените за равен труд или за труд с равна стойност. „Заплащането“ като елемент на целените социални и икономически резултати трябва да се разглежда като обичайната основна или минимална заплата или надница, както и всяка друга придобивка в пари или в натура, изплатени пряко или непряко от работодателя на работника за неговия труд. Равното заплащане се изразява в това, че заплащането за един и същи труд, положен при сделна система на заплащане, се изчислява на база една и съща мерна единица, а заплащането при повремени система за заплащане, е едно и също за една и съща работа⁶⁸.

Ако пряката дискриминация в тези случаи е лесно установима, то съмненията за наличието на непряка дискриминация е довело до множество съдебни решения по преюдициални заключения⁶⁹. Интересен казус предлага законодателството на Република Гърция, което въвежда минимален ръст от 170 см като условие за допускане до конкурс за кандидатстване в школата на гръцката полиция⁷⁰. Този признак очевидно не дискриминира пряко кандидатите по признак полова принадлежност. За да се анализира съвместимостта на мярката с правото на ЕС, необходимо е да се прецени дали тя не разкрива характеристиките на косвена дискриминация. Ако това е така, националният съд трябва да приложи при решаването на делото съдебния контрол, приложим в хипотеза на дискриминация по защитен признак.

Съгласно постоянната практика на СЕС дадена мярка може да се квалифицира като форма на непряка дискриминация, когато приложението ѝ фактически поставя в неблагоприятно положение много по-голям брой жени, отколкото мъже⁷¹. В конкретната хипотеза по делото *Kalliri* националният съд

⁶⁸ Относно различните системи на заплащане на трудовото възнаграждение виж: **Мръчков**, Васил. Трудово право. 7. прераб. и доп. изд. София: Сиби, 2010, с. 373–376.

⁶⁹ За преглед на практиката на Съда в тази насока виж: *Compilation of case law on the equality of treatment between women and men and on non-discrimination in the European Union, Third Edition*, Publications Office of the European Union, 2010.

⁷⁰ Решение от 18 октомври 2017 г. по дело C-409/16, *Kalliri*, ECLI:EU:C:2017:767.

⁷¹ Решение от 2 октомври 1997 г. по дело C-100/95, *Kording*, EU:C:1997:453, т. 16; Решение от 20 юни 2013 г. по дело C-7/12, *Riežniece*, EU:C:2013:410, т. 39.

още в своето преюдициално запитване е установил, че мярката засяга много по-голям брой жени, отколкото мъже⁷². Така предпоставката да е осъществена косвена дискриминация по полов признак е установена, защото при прилагането на националната правна уредба жените са поставени в по-неизгодно положение.

Непряката дискриминация може да бъде допустима, ако е обективно обоснована от легитимна цел и средствата за постигането на целта са подходящи и необходими.

Ако мярката е предприета с оглед осигуряването на оперативния капацитет и на доброто функциониране на полицейските служби, то тя има легитимна цел⁷³. Изпълняването на функции по защита на лицата и имуществото, задържане и охраняване на извършителите на престъпления и превантивно патрулиране предполага особена физическа годност. При изпълнението на такива функции физическите недостатъци могат да имат тежки последици не само за самите полицаи и за трети лица, но също и за поддържането на обществения ред.

След като е установена законосъобразната цел, която преследва законодателят, трябва да се провери дали подобно изискване за минимален физически ръст всъщност е в състояние да гарантира постигането на преследваната цел и не надхвърля необходимото за нейното постигане.

Макар и дейността на полицейските части да изисква наличието на физическа годност, не всички полицейски функции са свързани с прилагането на сила. Оказването на съдействие на гражданите или регулирането на пътното движение на пръв поглед не изискват големи физически усилия⁷⁴. Дори и да се предположи, че всички функции, извършвани от гръцката полиция, изискват особена физическа годност, не е очевидно, че тази годност е непременно свързана с минимален физически ръст и че лицата с по-нисък ръст естествено са лишени от нея.

На следващо място, дори да се приеме, че изискването за физическа годност може да гарантира преследваната цел – осигуряване на оперативен капацитет на полицейските служби, то въвеждането на признака ръст отива отвъд необходимото за постигането ѝ. Тази цел би могло да бъде постигната с мерки, които са по-малко неблагоприятни за жените. Сред тях могат да се посочат – предварителен подбор на кандидатите за конкурса за постъпване в школите за полицейски офицери и служители, основан на специални изпити, които да позволяват проверка на техните физически качества.

⁷² Решение от 18 октомври 2017 г. по дело C-409/16, Kalliri, ECLI:EU:C:2017:767, т. 32.

⁷³ В подобен смисъл са и следните решения по преюдициални запитвания: Решение от 13 ноември 2014 г. по дело C-416/13, Vital Pérez, EU:C:2014:2371, т. 44; Решение от 15 ноември 2016 г. по дело C-258/15, Salaberria Sorondo, EU:C:2016:873, т. 38.

⁷⁴ Решение 13 ноември 2014 г. по дело C-416/13, Vital Pérez, EU:C:2014:2371, т. 39–40.

Доколкото правната уредба не изглежда подходяща, нито необходима за осъществяването на заявената легитимна цел, тя е несъвместима с правото на ЕС.

2.2. Дискриминация по признак гражданство

Обвързването на ефективното упражняване на свободите на движение с основните права и пълнокръвното гарантиране на равенството намира своето отражение в измененията на Учредителните договори. Създаденото гражданство на ЕС предоставя нов импулс за развитие на закрилата от неравно третиране. Той се състои в това, че защита се предоставя не само на лицата, упражнили свобода на движение като работници, но и на останалите граждани, които не са икономически активни, но са преместили своето местожителство в друга държава членка. Така въвеждането на гражданството има своите проекции не само върху публичната сфера – създаване на обединителен признак, спойка⁷⁵ между гражданите от държавите членки, но едновременно с това има своята рефлексия върху частноправната сфера на лицата⁷⁶.

Съдебната практика не остава безразлична към развитието на първичното право на ЕС. Правото на равно третиране се разгръща на нова плоскост и доказателство за това е произнасянето на Съда по делото *Martinez Sala*⁷⁷. В мотивите към решението се поставя акцент върху това, че „гражданин на държава членка, който пребивава законно на територията на друга държава членка, попада в областта на приложение *ratione personae* на разпоредбите на Договора относно европейското гражданство и може да се позовава на правата, предвидени в Договора, които член 8, параграф 2 закрепва към статуса на гражданин на Съюза, сред които правото, посочено в член 6, да не се търпи дискриминация поради националност в приложното поле *ratione materiae* на Договора“⁷⁸.

В последващи произнасяния обвързването на гражданството на Съюза с принципа на равенството е доизяснено. Акцент в тази посока дава решението по делото *Grzelczyk*⁷⁹. В него Съдът посочва, че „гражданството на Съюза е предназначено да бъде фундаментален статус на гражданите на държавите членки, който позволява на тези от тях, които се намират в една и съща ситуация, да получат еднакво правно отнасяне независимо от тяхната националност, като не се засягат изрично предвидените за тази

⁷⁵ **Barnard**, Catherine. *The Substantive Law of the EU, The Four Freedoms*, OUP, 2007, p. 409.

⁷⁶ За цялостно изследване препращам към: **Семов**, Атанас. *Права на гражданите на Европейския съюз. Т. 2. Правен режим на гражданството на ЕС и на свободното движение*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.

⁷⁷ Решение от 12 май 1998 г. по дело C-85/96, *Martinez Sala*, ECLI:EU:C:1998:217.

⁷⁸ Решение от 12 май 1998 г. по дело C-85/96, *Martinez Sala*, ECLI:EU:C:1998:217, т. 4

⁷⁹ Решение от 20 септември 2001 г. по дело C-184/99, *Grzelczyk*, ECLI:EU:C:2001:458.

цел изключения.“ Въвеждането на гражданството на Европейския съюз е от голямо значение за развитието на принципа на равенството, доколкото гражданството на Съюза изменя фокуса при свободите на движение. Ако преди Договора от Маастрихт Европейският съюз е гарантирал свободно движение на работници, то ревизиите на Учредителните договори след създаването на европейското гражданство очертават преминаването на свободното движение на работници към свободно движение на хора. По този начин кръгът от лица, защитени от неравно отнасяне при упражняване на правото на свободно движение, се разширява.

Съдебната практика отхвърля опитите на държавите да въведат ограничения за правата, произтичащи от автономния правен ред на ЕС чрез национални разпоредби. Пример е делото *Micheletti*⁸⁰, в което гражданин с двойно гражданство (италианско и аржентинско) се опитва да се установи в Испания, но му е отказано постоянно пребиваване с мотива, че при двойно гражданство испанското законодателство разглежда за основно онова, което е свързано с обичайното местопребиваване на лицето. Съдът постановява решение, съгласно което не е възможно чрез разпоредба на националното право да се внася допълнително условие за признаването на гражданство на държава членка. Разумът на решението се опира на резултатите, които подобен нормативен подход би донесъл. Избирателното третиране на лицата с двойно гражданство от страна на държавите ще доведе до ограничаване на достъпа на лицата до упражняването на правата, гарантирани от Учредителните договори.

Правното значение на гражданството и неговата връзка с принципа на недискриминация може да се разгледа и в делото *Garcia Avello*⁸¹. Съгласно фактите, представени в преюдициалното запитване госпожа Вебер, притежаваща белгийско гражданство, е сключила граждански брак с господин Авейо, испански гражданин. Двамата имат деца с двойно гражданство, които в Белгия носят фамилиното име Гарсиа Авейо, а в Испания – Гарсиа – Вебер. Децата са родени в Белгия и техният център на жизнени интереси е ситуиран там. Родителите желаят към фамилиното име на децата в Белгия да се прибави името Авейо, което ще улесни интеграцията им в белгийското общество. Властите отказват молба в този смисъл, като изтъкват изключителния характер на промяната на фамилно име според белгийското право.

След като установява, че поставеният въпрос попада в приложното поле на правото на ЕС, Съдът анализира дали тази дискриминация на основание гражданство е допустима от Договорите, поради наличие на обективни основания. Мотивите на белгийските власти досежно това, че промяната във фамилиното име може да разколебае социалния ред, изглеждат не напълно оп-

⁸⁰ Решение от 7 юли 1992 г. по дело C-69/90, Mario Vicente Micheletti, ECLI:EU:C:1992:295.

⁸¹ Решение от 2 октомври 2003 г. по дело C-148/02, Garcia Avello, ECLI:EU:C:2003:539.

равдани. Промяната на името не е изначално забранена. Ето защо отказът да се уважи молба за промяна на фамилно име, отправена от името на непълнолетни деца, когато целта на тази молба е да се улесни възможността децата да се интегрират в приемащата държава, е несъвместимо с правото на ЕС.

Стъпка в развитието на правото на ЕС е и приемането Директива 2004/38/ЕО⁸², която кодифицира актове от вторичното законодателство на ЕС при съобразяване с юриспруденцията на Съда. Съгласно чл. 24 на Директива 2004/38/ЕО при спазване на изключенията, предвидени в Договорите и производното право, всички граждани на Съюза, които пребивават в държава членка, различна от държавата им по произход, се ползват с право на равно третиране с гражданите на приемащата държава в рамките на обхвата на Договорите. Това право се прилага и по отношение на членовете на семейството на гражданите на ЕС, упражняващи свободно движение дори когато са граждани на трети страни.

Между гражданството на ЕС и упражняването на икономическите и политическите права, произтичащи от автономния ред на ЕС, съществува връзка, която не следва да се разкъсва чрез необосновано отнемане на национално гражданство⁸³, нито от произволното, неравно третиране на лица с двойно гражданство. Дори в материи като придобиването и изгубването на национално гражданство, в които страните се стремят да запазят в максимална степен властническите си правомощия, не е възможно да се приемат такива разпоредби, които в същността си биха могли да увредят връзката между частните лица и произтичащите от правото на Съюза права.

От своя страна реалното упражняване на свободите на движение е отново обвързано с основния принцип на равенството, тъй като различията в третирането биха засегнали ефективното приложение на правото на ЕС.

2.3. Принципът на равенство и свободите на движение

Многолетното развитие на съдебната практика върху забраната за дискриминация на национален и/или полов признак категорично показва необходимостта от съществуването на такъв род гаранции срещу въвеждането на пречки спрямо съществуването на свободите на движение. Икономическите основи на това развитие са ясно очертани. Укрепването на свободното движение на хора неминуемо преминава през изграждането на политика за борба срещу неравенството. Първият знак в тази насока може да се извлече от

⁸² Директива 2004/38/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 29 април 2004 година относно правото на граждани на Съюза и на членове на техните семейства да се движат и да пребивават свободно на територията на държавите-членки, за изменение на Регламент (ЕИО) № 1612/68 и отменяща Директиви 64/221/ЕИО, 68/360/ЕИО, 72/194/ЕИО, 73/148/ЕИО, 75/34/ЕИО, 75/35/ЕИО, 90/364/ЕИО, 90/365/ЕИО и 93/96/ЕИО.

⁸³ В този смисъл: Решение от 2 март 2010 г. по дело C-135/08, Rottmann, ECLI:EU:C:2010:104.

Бялата книга на Комисията върху европейската социална политика от 1994 година, където изрично се посочва, че „Съюзът трябва да действа, за да предостави гаранция на всички хора срещу страха от дискриминация, ако иска да превърне в реалност свободното движение“⁸⁴. Оттогава тази логика е получила постепенна подкрепа от Съда в Люксембург в по-общия контекст на свързаност между упражняването на свободите на движение и защитата на основните права. Най-ясно връзката между двете може да се види в заключението на генералния адвокат Якобс по делото *Konstantinidis*⁸⁵.

По мнението на генералния адвокат в посоченото дело „гражданин на Общността, който отива в друга държава членка като работник или самостоятелно заето лице“ има правото да предполага, че „където и да отиде, за да изкарва прехраната си в Европейската общност, ще бъде третиран в съответствие с общ кодекс от основни ценности, в частност тези, положени в Европейската конвенция за защита на правата на човека“⁸⁶. Макар и Съдът да не развива тази идея в решението си, изглежда, че мнението на генералния адвокат Якобс все пак оказва влияние за развитието на съдебната практика.

За пример може да се даде делото *Donatella Calfa*⁸⁷. От фактическа страна делото разглежда случая на италиански турист, осъден за притежанието и употребата на забранени упойващи вещества. Наред с наказанието от тримесечен затвор, госпожа Донатела Калфа получава доживотна забрана за влизане в Гърция. Последната мярка е обжалвана на основание, че това препятства упражняването на свободата на движение за предоставяне на услуги. В мотивите си СЕО отбелязва, че макар и наказателноправната политика да остава в компетентността на държавите членки, общностното право полага определени граници на тяхната власт. Националното законодателство не може ограничи основните свободи, гарантирани от общностното право. Желанието на Съда да създаде общо задължение за всички държави членки да съблюдават спазването на основните права на човека в областта на наказателноправната

⁸⁴ European Commission, European Social Policy—a Way Forward for the Union: a White Paper, (COM(94) 333) 52.

⁸⁵ Заключение от 9 декември 1992 г. по дело C-168/91, *Konstantinidis*, ECLI:EU:C:1992:504.

⁸⁶ Заключение от 9 декември 1992 г. по дело C-168/91, *Konstantinidis*, ECLI:EU:C:1992:504, т. 46. В допълнение генералният адвокат заявява, че всеки гражданин на Съюза трябва да може да се възползва от основните си права и да отблъсне тяхното нарушаване въз основа на статуса си като гражданин на ЕС. Генералният адвокат се изразява метафорично като представя защитата на основните права чрез изричането на формулата „*civis europaeus sum*“. По този начин се прави алюзия с положението на римските граждани в империята и останалата през вековете максима: „*Noli me tangere, civis romanus sum!*“, чрез която римският гражданин е изразявал принадлежността си към римското общество и право.

⁸⁷ Решение от 19 януари 1999 г. по дело C-348/96, *Calfa*, ECLI:EU:C:1999:6.

политика представлява стъпка в посока на предложението на генералния адвокат Якобс всички граждани на ЕС да разчитат на единен набор от основни права независимо къде се намират.

Когато разглеждаме принципа на равенството и свободите на движение⁸⁸, трябва да имаме предвид, че при наличието на изрична правна уредба, забраняваща дискриминацията, СЕС е приел, че трябва да разгледа оплакването за неравно третиране в светлината на специалната норма.

Така например, в рамките на свободите на движение е предвиден специален състав по чл. 45, пар. 2 ДФЕС, който забранява дискриминацията по признака гражданство на работниците. При спазване на ограниченията, основаващи се на съображения за обществен ред, обществена сигурност и обществено здраве, гражданите на ЕС имат правото да приемат действително направени предложения за наемане на работа; да се придвижват свободно на територията на държавите членки за тази цел; да престояват в държава членка за целите на заетостта, в съответствие с разпоредбите, уреждащи заетостта на гражданите от тази държава; да остават на територията на държава членка след наемане на работа в тази държава, при условията, предвидени във вторичното право на ЕС. Макар и редакцията на чл. 45 ДФЕС цели да осигури ползването на национален режим в приемащата държава, в практиката на СЕС се посочва, че също така тя не допуска държавата членка по произход да препятства свободата на свои граждани да приемат предложение за работа в друга държава членка⁸⁹.

На следващо място, чл. 49, пар. 1 ДФЕС забранява дискриминацията по признака гражданство при упражняване на свободата на установяване на граждани, включително по отношение на създаване на търговски представителства, клонове или дъщерни дружества от граждани, установени на територията на друга държава членка. Към равно третиране насочва и чл. 54 ДФЕС, гарантиращ правото на дружествата, създадени в съответствие със законодателството на държава членка, които имат седалище, централно управление или основно място на дейност в рамките на Съюза, да се третират по същия начин като физическите лица, които са граждани на държавите членки.

По силата на чл. 55 ДФЕС държавите членки следва да предоставят на гражданите на другите държави членки третиране, еднакво с това на техните собствени граждани, що се отнася до участието в капитала на дружествата по смисъла на чл. 54 ДФЕС. По силата на тази норма държавите не могат да въвеждат ограничителни условия по признак националност при участието в капитала на търговските дружества. Такива случаи в практиката на СЕО по

⁸⁸ За анализ на практиката на СЕС към свободите на движение препращам към: **Христов, Христо**. Вътрешен пазар и основни свободи на движение в правото на Европейския съюз. София: Сиела, 2018.

⁸⁹ Решение от 28 февруари 2013 г. по дело C-544/11, Petersen, EU:C:2013:124, т. 36.

реда на чл. 55 ДФЕС (предходен чл. 294 ДЕО) се свързват с приемането на закони за приватизация на дружества, притежавани изключително от държавата. Въвеждането на пречки пред закупуването на акции от чуждестранни субекти се анализира както като ограничение пред свободата на установяване, така и като пречка пред свободното движение на капитали. Примери в практиката на СЕО могат да се открият в делата за установяване на неизпълнение на правото на ЕС срещу Република Португалия⁹⁰, Френската република⁹¹ и Кралство Белгия⁹².

2.4. Дискриминация на основание възраст

Ключово дело, след ревизията от Амстердам, е делото *Mangold*⁹³, в което за първи път Съдът разглежда законодателството в защита от дискриминация на основата на възраст в светлината на основния принцип на равенството.

Делото разглежда разпоредби на немското трудово право, което позволява срочни трудови договори да се сключват без ограничение с лица над 52-годишна възраст. Това поставя тези лица в неблагоприятно положение, тъй като договорът им може да бъде прекратен без да получат компенсационно плащане. Немският законодател е намалил възрастта за сключване на срочни трудови договори от 58 години на 52 години считано от 1 януари 2003 г. Господин Вернер Манголд сключва срочен трудов договор за седем месеца, който влиза в сила от 1 юли 2003 г. и по това време самият той е бил на 56 години. Господин Манголд твърди, че е бил принуден да сключи този договор, тъй като немското законодателство улеснява работодателите да сключват срочни трудови договори с по-възрастни работници, т.е. такива които са над 52-годишна възраст.

В мотивите към делото Съдът отбелязва, че макар и крайният срок за транспониране на Директива 2000/78/ЕО по отношение на Германия да не е изтекъл⁹⁴, съобразно константната си съдебна практика и в частност с оглед на произнасянето си по делото *Inter-Environnement Wallonie*⁹⁵, държавите членки

⁹⁰ Решение от 4 юни 2002 г. по дело C-367/98, Комисията срещу Португалия, ECLI:EU:C:2002:326.

⁹¹ Решение от 4 юни 2002 г. по дело C-483/99, Комисията срещу Франция, ECLI:EU:C:2002:327.

⁹² Решение от 4 юни 2002 г. по дело C-503/99, Комисията срещу Белгия, ECLI:EU:C:2002:328.

⁹³ Решение от 22 ноември 2005 г. по дело C-144/04, Werner Mangold, ECLI:EU:C:2005:709.

⁹⁴ Директивата предвижда механизъм за продължаване на първоначално определения тригодишен срок за транспониране в националното законодателство до общ период от шест години, при положение че засегнатата държава членка, която желае това продължаване надлежно уведоми Комисията и ежегодно представя доклади за напредъка си по транспонирането (чл. 18 Директива 2000/78/ЕО).

⁹⁵ Решение от 18 декември 1997 по дело C-129/96, Inter-Environnement Wallonie, ECLI:EU:C:1997:628.

не могат да приемат мерки, които сериозно биха затруднили постигането на резултата, преследван от директивата. Директивата позволява намаляване на възрастта за сключване на срочни трудови договори за цели, свързани с насърчаването на заетостта. Ако разпоредба от националното право противоречи на възприетото от Съда разбиране на антидискриминационното законодателство на основа на възраст, основаващо се на принципа на равенството, то тя не трябва да се прилага. Националната юрисдикция следва да осигури пълното действие на основния принцип за недискриминация на основа на възрастта като остави неприложена всяка разпоредба на националното законодателство, която противоречи на общностното право, макар и срокът за въвеждане на Директива 2000/78/ЕО все още да не е изтекъл⁹⁶.

Продължение на практиката по делото *Mangold* може да се разгледа в последващото решение по делото *Küçükdeveci*⁹⁷, което е постановено след влизането в сила на Договора от Лисабон. Заслужава да се обърне по-обстойно внимание на това решение, тъй като то не само е произнесено след влизането в сила на Договора от Лисабон, но и защото в същността си е кодифициращо за практиката на Съда по отношение на дискриминацията, основана на възраст.

Правният проблем, който трябва да бъде решен от Съда се отнася до допустимостта на национална разпоредба (чл. 622, пар. 2, втора алинея ВГВ), която предвижда, че периодите на заетост преди навършването на 25-годишна възраст не се вземат предвид при изчисляването на срока на предизвестие. По мнението на жалбоподателката това е дискриминационна мярка, основана на възраст, която противоречи на правото на Съюза и не следва да бъде прилагана.

Съдът приема на първо място, че Директива 2000/78/ЕО сама по себе си не провъзгласява принципа за равно третиране в областта на заетостта и професиите, чийто източник са различните международни инструменти и общите конституционни традиции на държавите членки. Директивата има за предмет единствено да регламентира в същите тези области основната рамка за борба с дискриминацията, основана на различни признаци, сред които е възрастта, т.е. като правен инструмент директивата единствено конкретизира проявление на изведения в предходната практика принцип на равенството.

Втората стъпка е установяване на приложното поле на правото на ЕС към разглеждания казус. За да привърже фактите по главното производство към правото на ЕС, Съдът взема предвид обстоятелството, че твърдяното дискриминационно поведение е възприето въз основа на действащата национална

⁹⁶ Решение от 22 ноември 2005 г. по дело C-144/04, *Werner Mangold*, ECLI:EU:C:2005:709, т. 78.

⁹⁷ Решение от 19 януари 2010 г. по дело C-555/07, *Seda Küçükdeveci*, ECLI:EU:C:2010:21.

уредба след датата на изтичане на определения за съответната държава членка срок за транспониране на Директива 2000/78/ЕО.

Изтичането на този срок има за ефект включването в приложното поле на правото на Съюза на националната правна уредба, която обхваща материя, уредена от директивата а именно – условията, при които може да бъде прекратено трудово правоотношение.

Съдът е установил постоянна практика, че при спор между частноправни субекти дадена директива не може сама по себе си да поражда задължения за частноправен субект и следователно позоваването на самата директива не е възможно в спор с частноправен субект⁹⁸. Произтичащото от дадена директива задължение за държавите членки да постигнат предвидения в нея резултат, както и задължението им да предприемат всички необходими мерки, общи или специални, за да осигурят изпълнението на това задължение, тежи върху всички органи на държавите членки, включително върху съдебните органи в рамките на тяхната компетентност⁹⁹.

На следващо място е проверката за наличие на неравно третиране. Нарушаване на „принципа за равно третиране“ според Съда означава наличие на пряка или непряка дискриминация въз основа на който и да е от признаците, посочени в чл. 1 от Директивата. Съгласно чл. 2, пар. 2, буква а) от Директивата *„проява на пряка дискриминация има, когато едно лице е третирано по-малко благоприятно от друго, което се намира в сходно положение, въз основа един от признаците, упоменати в член 1 от същата директива“*¹⁰⁰. В разглеждания случай чл. 622, пар. 2, втора алинея от ВГВ установява по-малко благоприятно третиране за заетите лица, които са постъпили на работа при работодателя преди навършването на 25-годишна възраст. Следователно тази национална правна уредба въвежда разлика в третирането между лица, които имат едно и също прослужено време, в зависимост от възрастта, на която те са постъпили в предприятието, т.е. налице е различие в третирането въз основа на критерия възраст.

Наличието на различие в третирането обаче не е достатъчно, за да се обяви дадена мярка за недопустима от правото на ЕС. Следващата стъпка в анализа на Съда е проверка за това дали приетата мярка е обективно и разумно обоснована от законосъобразна цел, и по-специално от законосъобразни цели, свързани с политиката по заетост, трудовия пазар и професионалното обучение, както и дали средствата за постигане на тези цели са подходящи и необходими.

⁹⁸ Решение от 26 февруари 1986 г. по дело 152/84, Marshall, EU:C:1986:84, т. 48.

⁹⁹ Решение от 19 януари 2010 г. по дело C-555/07, Seda Küçükdeveci, ECLI:EU:C:2010:21, т. 47.

¹⁰⁰ Решение от 19 януари 2010 г. по дело C-555/07, Seda Küçükdeveci, ECLI:EU:C:2010:21, т. 28.

Съдът приема, че немските власти, при приемането на разглежданото изменение на BGG са преследвали легитимна цел. Разпоредбата на чл. 622, пар. 2, ал. 2 BGG отразява преценката на законодателя, според която младите работници и служители обикновено реагират по-лесно и по-бързо при загуба на работата си и от тях може да се изисква по-голяма гъвкавост. Следвайки този път на размишление, немският законодател е приел, че по-кратко предизвестие за прекратяване на трудовото правоотношение на младите работници и служители би улеснило наемането им на работа, като увеличи гъвкавостта в управлението на персонала.

Независимо от обстоятелството, че преследваната от националния законодател цел е легитимна, СЕС намира подобна мярка за несъвместима с правото на ЕС. Това се дължи на обстоятелството, че тя не може да постигне преследваната от нея цел. Също така мярката не засяга по еднакъв начин младите заети лица, защото в по-голяма степен уврежда интересите на младите, които по-рано започват да извършват трудова дейност – без професионално обучение или след кратко професионално обучение.

Делото е интересно и с изследване на проявлението на принципа на равенството в частноправната сфера на субектите. Тъй като принципът на равенството е основен принцип, а негово проявление е забраната за дискриминация на основание възраст, националната юрисдикция е длъжна, в рамките на своята компетентност, да осигури правната защита, която произтича за частните субекти от правото на Съюза, и да гарантира пълното му действие, като при необходимост не прилага всяка разпоредба от националната правна уредба, която противоречи на този принцип.

V. Заключение

Равенството като основополагащ принцип в правото на ЕС е отражение на вековни идейно-политически течения. Въведеният още от Аристотел принцип, че равните (случаи) следва да се третираат еднакво, намира своето развитие в различните виждания за осъществяването на равенството.

Логиката на европейската интеграция по естествен път разширява икономическите права с въвеждането на политически такива и създаването на единен каталог на основни права. Постепенно приложното поле на равенството, което поначало преследва неравното третиране по националност и неравенството между мъжете и жените при получаването на трудово възнаграждение за сходна работа, постепенно разширява своя обхват. Принципът на равенството е в основата на политиките на ЕС, като гарантира, на всички равно третиране на гражданите на ЕС.

Генералният адвокат Лагранж още през 1963 г. ни предупреждава, че равенството е не само пленително, но и измамливо, защото този идеал е труд-

но постижим. Ако ползваме формулата на проф. Уестън, тази „празна идея“ подлежи на преразглеждане и осъвременяване от всяко поколение и от всяка общност. Тъкмо общността следва да намери онези външни за равенството ценности, които определят границите на неговото приложение. Веднъж установили съдържанието на равенството, този основен правен принцип има не само ефимерна, но и решителна роля за протичането на нашия живот. По думите на Бернард Стерн: „...по своя неписан характер основните правни принципи имат един почти британски аромат: с тях правото произтича в по-голяма степен от съдията, отколкото от нормативните актове; правото следва от съдебните решения, не от предписанията на закона, то се приспособява по своята функция спрямо нуждите и поривите на времето“¹⁰¹. Доброто познаване на практиката на СЕС по отношение на основния принцип на равенството е не само знание за развитие на правото, но и познание за нуждите на времето.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел**, Политика. София: Отворено общество, 1995.
- Йотов**, Стилиян. Автономия и достойнство. – В: Автономия и биоетика. Ч. 2. София: Критика и хуманизъм, 2011.
- Йотов**, Стилиян. Човешкото достойнство в медицината. – *Социологически проблеми*, 2013, № 3–4.
- Йотов**, Стилиян. Човешко достойнство и права. Агата-А, 2016.
- Йотов**, Стилиян. Човешко достойнство и самоуважение, Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“, 20 април 2014 г.
- Мръчков**, Васил. Трудово право. 7. прераб. и доп. изд. София: Сиби, 2010.
- Семов**, Атанас. Декларацията от 9 май 1950 г. („Планът на Моне и Шуман“) – генерално политическо прозрение и дългосрочна програма на европейската интеграция – В: Мари-Франс **Кристоф-Чакалов** и др., Лекции на Международната магистърска програма Право на ЕС. Т. 2. Актуални проблеми на ЕС, Център за продължаващо обучение, ЮФ на СУ, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Семов**, Атанас. Определяне на приложното поле на правото на ЕС. – *Год. СУ. Юрид. фак.*, 86, 2019.
- Семов**, Атанас. Права на гражданите на ЕС. Т. 1. Правен режим на защитата на правата на човека в Европейския съюз. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Библиотека „Студии по Европейско право“, 2013.

¹⁰¹ **Stirn**, B. Les principes généraux du droit dans la jurisprudence du Conseil d'État, Séminaire sur les principes généraux du droit en droit national, européen et international, Conseil d'État, 15 et 16 février 2018. Речта на съдия Стерн може да бъде открита на следния адрес: <https://www.conseil-etat.fr/actualites/actualites/seminaire-international-au-conseil-d-etat>, последно достъпен на 15 август 2022 г.

- Семов**, Атанас. Права на гражданите на Европейския съюз. Т. 2. Правен режим на гражданството на ЕС и на свободното движение. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Христов**, Христо. Договорът от Лисабон – нова епоха в защитата на основните права в правото на Европейския съюз – В: Лисабонският договор. Консолидирани текстове на ДЕС и ДФЕС с коментари. София, 2009.
- Baggaley**, Nicholas. Trade Liberalization under the GATT, the NAFTA and the EU: Selected Topics. – *Journal of Comparative International Management* 1, no. 1, 1998.
- Belov**, Martin. Human Dignity in Bulgaria. – In: **Becchi**, Paolo, **Mathis**, Klaus. (eds.) Handbook of Human Dignity in Europe, Springer, 2017.
- Bernitz**, Ulf, Joakim **Nergelius**. General Principles of EC Law in a Process of Development: Reports from a Conference in Stockholm, 23–24 March 2007, Organised by the Swedish Network, Kluwer Law International BV, 2008.
- Blanquet**, Marc. Droit général de l'Union européenne. Paris: Sirey, 2018, 11ème éd.
- Borrillo**, Daniel. Les instruments juridiques français et européens dans la mise en place du principe d'égalité et de non-discrimination. – *Revue française des affaires sociales*, № 1, 2002.
- D'Amato**, Anthony. Comment: Is Equality a Totally Empty Idea? – *Michigan Law Review*, 1983, 81, vol. 3
- Dashwood**, Alan, Síofra **O'Leary**. The Principle of Equal Treatment in EC Law: Papers Collected by the Centre for European Legal Studies. Cambridge: Sweet & Maxwell, 1997.
- Ellis**, Evelyn. European Community sex equality law. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Ellis**, Evelyn, Philippa Watson. EU anti-discrimination law. OUP Oxford, 2012.
- Ellis**, Evelyn. The impact of the Lisbon treaty on gender equality. – *European Gender Equality Law Review*, 1, 2010.
- Foster**, Nigel. EU Law Directions. Second Edition, OUP, 2010.
- Fredman**, Sandra. Discrimination law. Oxford University Press, 2011.
- Hartley**, Trevor. The Foundations of European Community Law. Sixth Edition, OUP, 2007.
- Herdegen**, Matthias. Europarecht. Verlag CH Beck, 20., überarbeitete und erweiterte Auflage, 2018.
- Hernu**, Remy. Principe d'égalité et principe de non-discrimination dans la jurisprudence de la Cour de justice des Communautés européennes. LGDJ, 2003.
- Heywood**, Andrew. Politics. Third Edition. Palgrave Macmillan, 2007.
- Horspool**, Margot, Matthew **Humphreys**. European Union Law. 6th edition. Oxford University Press, 2010.
- Jacqué**, Jean Paul. Droit institutionnel de l'Union européenne. 8ème éd. Paris: Dalloz, 2015.
- Lawson**, Anna. European Union non-discrimination law and intersectionality: investigating the triangle of racial, gender and disability discrimination. Routledge, 2016.
- Lecheler**, Helmut. Der europäische Gerichtshof und die allgemeinen Rechtsgrundsätze. Duncker & Humblot, 1971.
- Lenaerts**, Koenraat, Piet van **Nuffel**, European Union Law. Third Edition. Sweet & Maxwell, 2011.

- Locke**, John. Two Treatises of Government. In *The Works of John Locke. A New Edition, Corrected. In Ten Volumes. Vol. V.* London: Printed for Thomas Tegg; W. Sharpe and Son; G. Offor; G. and J. Robinson; J. Evans and Co.: Also R. Griffin and Co. Glasgow; and J. Gumming, Dublin 1823, Essay Two, Chapter VIII, par. 95.
- McCrudden**, Christopher, Sacha **Prechal**. *The Concepts of Equality and Non-Discrimination in Europe: a Practical Approach*, Report to the European Commission, 2009.
- More**, Gillian. *The Principle of Equal Treatment: From Market Unifier to Fundamental Right?* – In: *The Evolution of EU Law*. Edited by Paul **Craig** and Gráinne de **Búrca**. Oxford University Press, 1999.
- Roemer**, John, **Alain Trannoy**. *Equality of opportunity*. – In: *Handbook of income distribution*. Elsevier, 2015.
- Sargeant**, Malcolm. *The law on age discrimination in the EU*. Kluwer Law International BV, 2008.
- Simon**, Denys. *Le système juridique communautaire*. 3e édition, PUF, 2001.
- Schiek**, Dagmar, Victoria **Chege**. *European Union non-discrimination law: comparative perspectives on multidimensional equality law*. Routledge, 2009.
- Tridimas**, Takis. *The General Principles of EU Law*. Second Edition, OUP, 2006.
- Westen**, Peter. *The empty idea of equality*. – *Harvard Law Review*, 1982.

СПОРАЗУМЕНИЯТА ЗА ИЗБОР НА СЪД СПОРЕД ХАГСКАТА КОНВЕНЦИЯ ОТ 2005 Г.

ДАФИНА СЪРБИНОВА*

Катедра „Международно право и международни отношения“

Резюме: Конвенцията за споразуменията относно избор на съд от 2005 г. е сполучлив опит в рамките на Хагската конвенция по международно частно право за приемането на международноправен акт, включващ норми за директна международна компетентност по граждански и търговски дела. Конвенцията съдържа уредба на споразуменията за избор на съд с изключителна компетентност в областта на търговските отношения с международен характер, както и на признаването и изпълнението на съдебните решения на избрания съд, произтичащи от тези споразумения. Видно от предмета и структурата от акта, една от целите, заложи при приемането на Конвенцията е тя да постигне същия резултат при споразуменията за избор на съд и произтичащите съдебни решения, какъвто е постигнат от Нюйоркската конвенция за признаване и изпълнение на чуждестранни арбитражни решения от 1958 г. в областта на арбитражните споразумения и признаването и изпълнението на арбитражните решения.

Статията подлага на анализ основните норми на Хагската конвенция от 2005 г. във връзка с нейното приложно поле, действието на споразуменията за избор на съд върху международната компетентност на съдилищата на договарящите държави, както и признаването и изпълнението на съдебни решения, постановени от избрания съд на договаряща държава. Действието на нормите на Конвенцията е поставено в контекста на глобалния проект за признаване и изпълнение на съдебни решения по търговски дела, както и на взаимодействието с най-важния регионален източник в материята – Регламент (ЕС) №1215/2012. Направена е съпоставка между основни норми на Конвенцията с тези на регламента.

* Главен асистент по международно частно право в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор по право.

Ключови думи: споразумение за избор на съд, международна компетентност, изключителна компетентност, Хагска конвенция за споразуменията относно избор на съд, Регламент (ЕС) №1215/2012, признаване и изпълнение на съдебни решения, граждански и търговски дела.

CHOICE OF COURT AGREEMENTS UNDER THE 2005 HAGUE CONVENTION

DAFINA SARBINOVA**

Department of International Law and International Relations

Abstract: The 2005 Choice of Court Agreements Convention is an example of a successfully adopted international instrument of the Hague Conference on Private International Law regulating direct international jurisdiction in civil and commercial matters. The Convention brings in place an international legal regime for exclusive choice of court agreements between parties to commercial transactions and for recognition and enforcement of judgments resulting from proceedings based on such agreements. Given the scope of application (choice of court agreements and recognition and enforcement of judgments resulting from proceedings based on such agreements) and the structure of the Convention, one of its goals is to achieve results similar to these of the 1958 New York Convention of on Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards in the field of arbitration agreements and the resulting arbitral awards.

In this article an analysis of the key provisions of the 2005 Hague Convention is made – concerning its scope of application, the effect of choice of court agreements and the recognition and enforcement of the judgment made by a court of a Contracting State chosen under an exclusive choice of court agreement. The application of the Convention's provisions is examined in the context of the global-scale project for recognition and enforcement of court judgements in commercial matters and the interaction with the most significant regional instrument on the matter – Regulation (EU) No. 1215/2012. A comparison is made between the key provisions of the Convention and the relevant rules of the EU regulation.

Keywords: choice of court agreements, international jurisdiction, exclusive jurisdiction, Hague Convention on Choice of Court Agreements, Regulation (EU) No. 1215/2012, recognition and enforcement of court judgements, civil and commercial matters

Конвенцията за споразуменията относно избор на съд е приета под егидата на Хагската конференция по международно частно право през 2005 г. („Конвенцията“ или „Хагската конвенция от 2005 г.“) и има за цел да допринесе за

** Senior Assistant Professor in Private International Law, Faculty of Law, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”. PhD.

насърчаване на автономията на волята по международните търговски сделки, както и да повиши предвидимостта при съдебното уреждане на спорове по такива сделки. Посредством уеднаквени правни норми относно компетентността и относно признаването и изпълнението на чуждестранни съдебни решения по граждански и търговски дела, Конвенцията осигурява необходимата правна сигурност на страните, че тяхното споразумение за избор на съд ще бъде спазено и че съдебното решение, постановено от избрания съд, ще бъде признато и изпълнено при дела от международен характер¹.

Конвенцията осигурява постигането на три цели като вмениява три основни задължения на съдилищата на договарящите държави. Първо, избраният съд трябва да разгледа спора. Второ, всеки друг съд, който е сезиран със спора, трябва да откаже да го разгледа. Трето, съдебното решение, постановено от избрания съд, трябва да се признае и изпълни². Ясният и предвидим режим на правна уредба в Конвенцията способства за създаването на ефективна основа за международната търговия и инвестиции.

По отношение на всяко едно от тези основни задължения, Конвенцията допуска изключения, в случаите когато гарантирането на правното действие на споразумението за избор на съд отстъпва пред други съображения. Съдът или съдилищата на договаряща държава, посочени в споразумение за избор на съд с изключителна компетентност са длъжни да разгледат спора, с който са сезирани (чл. 5). Избраният съд не може да откаже да упражни компетентността си на основание, че спорът би трябвало да се разгледа от (по-подходящ) съд на друга държава (*forum non conveniens*) или че съд на друга държава е бил сезиран първи (*lis pendens*). Основното изключение от задължението за разглеждане на делото от страна на избрания съд е *недействителността на споразумението, съгласно правото на държавата на избрания съд*, в което се включват и нормите на международното частно право.

Второто основно задължение, закрепено в чл. 6, се свежда до това, че съдът на договаряща държава, различен от избрания от страните, е длъжен да спре или да прекрати производството на основание липса на компетентност, ако бъде сезиран по спор, спрямо който се прилага споразумение за избор на съд с изключителна компетентност. Правилото по чл. 6 е предмет на пет

¹ В този смисъл е Преамбюлът на Конвенцията. Също и при **Hartley**, Т. С. The Hague Choice of Court Convention, – *European Law Review*, 2006, 31(3), р. 414–424. Текстът на Конвенцията на български език е цитиран според Приложение I към Решение на Съвета от 26 февруари 2009 година относно подписване от името на Европейската общност на Конвенцията за споразуменията относно избор на съд (2009/397/ЕО), публикувано в ОВ L 133, 29.5.2009, 1–13.

² Така в Част II(1) на Обяснителен доклад на Trevor Hartley и Masato Dogauchi на Конвенцията от 2005 г., който има характера на официален коментар на разпоредбите ѝ, достъпен на интернет сайта на Хагската конференция по международно частно право (< www.hcch.net >) („Доклада Hartley/ Dogauchi“).

изрични изключения, предвидени в чл. 6, б. „а“–„д“. Според първото изключение, аналогично на посоченото в чл. 5, това задължение отпада, когато споразумението е недействително съгласно правото на държавата на избрания съд, включително нормите на международното частно право. Най-важното от следващите изключения (чл. 6, б. „в“) се отнася до случая, когато придаването на правно действие на споразумението би довело до „очевидна несправедливост или очевидно би противоречало на обществения ред на държавата на сезирания съд“.

Задължението за признаване и изпълнение на съдебното решение, постановено от избрания съд при условията на Конвенцията се обезпечава от чл. 8. Съдебно решение, постановено от съд на договаряща държава, посочен в споразумение за избор на съд с изключителна компетентност, се признава и изпълнява в другите договарящи държави в съответствие с нормите на Конвенцията. Признаване или изпълнение може да бъде отказано на основанията, посочени в Конвенцията – чл. 9. Измежду тези основания, подобно на чл. 6, б. „а“, е недействителността на споразумението съгласно правото на държавата на избрания съд, с добавката „освен ако избраният съд не е постановил, че споразумението е действително“. Признаването и изпълнението може да бъде отказано също когато това би било очевидно несъвместимо с обществения ред на замолената държава. Други изключения са свързани с връчването на документа за образуване на производството или равностойния документ и измама, свързана с производството.

Разпоредбата на чл. 9 посочва като основание за отказ за признаване и изпълнение наличието на съдебно решение между същите страни, което е несъвместимо със съдебното решение на избрания съд (противоречащо съдебно решение). Разпоредбата третира по различен начин случаите на противоречащо съдебно решение от същата държава като тази, в която е предявен иск за изпълнение на съдебното решение на избрания съд, и случаите на противоречащо съдебно решение от друга държава. В първия случай наличието на противоречащо съдебно решение само по себе си представлява основание за отказ от признаване на съдебното решение на избрания съд. Във втория случай противоречащото съдебно решение трябва да е било постановено преди съдебното решение на избрания съд; както и да се отнася до същия предмет и да отговаря на условията за признаването му в замолената държава.

Разпоредбата на чл. 11 предвижда допълнително изключение. Замоленият съд може да откаже признаване или изпълнение на съдебно решение, ако това съдебно решение присъжда обезщетение, което не обезщетява страната за действително претърпените щети или понесените болки и страдание, а има „наказателен или назидателен характер“.

I. Исторически и нормативен контекст, влизане в сила и договарящи държави по Конвенцията

Преговорите във връзка с подготовката на Конвенцията започват през 1996 г. по предложение на САЩ в рамките на Хагската конференция по международно частно право. На дневен ред тогава е било изготвяно и приемането на Конвенция за признаването и изпълнението на чуждестранни съдебни решения. Първоначално предложеният проект касае приемането на т.нар. „смесена“ конвенция³, в която основанията за компетентност са разделени в три категории. Посочват се списъци с допустими (разрешени) и недопустими (забранени) основания за компетентност, докато третата група основания попадат в т.нар. „сива зона“. Когато съдът е компетентен въз основа на допустимо основание за компетентност, той може да разгледа спора, а постановеното съдебно решение се признава и изпълнява в други договарящи държави съгласно конвенцията. Компетентност при условията на този проект за конвенция не може да се установи съгласно недопустимо (забранено) основание за компетентност. По принцип може да се установи компетентност на съдилища според основание от „сивата зона“, но тогава нормите за признаването и изпълнението по конвенцията не се прилагат към постановеното съдебно решение.

С напредъка на работата по проекта за конвенция става ясно, че текст на такава „смесен“ тип конвенция, който да е удовлетворителен както за САЩ, така и за ЕС, няма да може да се изготви в разумен срок. Основната причина за това са различаващите се възгледи относно допустимите основания за международна компетентност, които са правила за директна компетентност. Приемането на международна конвенция, съдържаща норми за директната международна компетентност (такава, която се отнася както до преценката на съда дали е международно компетентен да разгледа и реши делото, така и при преценката на компетентността в производството по екзекватура) предполага близост в позициите на договарящите държавите по отношение на основанията за учредяване на международна компетентност, а такава например, тогава не е могла да се постигне между европейските държави и САЩ относно основанията за учредяването на генерална юрисдикция (‘doing business’ jurisdiction) на американските съдилища⁴. Като спасителен изход от създалата се ситуация се приема изготвянето на Хагската конвенцията от 2005 г., коя-

³ **Von Mehren**, A. T. Recognition and Enforcement of Foreign Judgments: A New Approach for the Hague Conference. *Law & Contemporary Problems*, issue 57/1994, p. 271.

⁴ За неуспялата проекто-конвенция повече данни може да се намерят в доклада на Peter Nygh and Fausto Pocar, Report on the preliminary draft Convention on Jurisdiction and Foreign Judgments in Civil and Commercial Matters (Preliminary Document No 11 of August 2000 for the attention of the Nineteenth Session of June 2001), достъпен на Интернет сайта на Хагската конференция по международно частно право (< www.hcch.net >).

то ограничава значително обхвата на проекта единствено до учредяването на компетентност въз основа на споразуменията за избор на изключително компетентен съд в областта на търговските отношения с международен характер, както и признаването и изпълнението на съдебните решения, произтичащи от тези споразумения.

Конвенцията е в сила от 1 декември 2015 г. след депозирането на акта за одобряване ѝ от страна на Европейския съюз (ЕС), който е вторият инструмент за приемане съгласно условията за влизане в сила⁵. Конвенцията⁶ допуска регионална организация за икономическа интеграция (РОИИ), каквато е ЕС, съставена от суверенни държави и имаща компетентност по някои или по всички въпроси, уредени от Конвенцията, да подпише, приеме, утвърди или да се присъедини към нея. Такава регионална организация за икономическа интеграция има права и задължения на договаряща държава. В Решението на Съвета от 4 декември 2014 г. за одобряване от името на Европейския съюз на Хагската конвенция от 30 юни 2005 г. за споразуменията относно избор на съд (2014/887/ЕС)⁷ изрично се посочва, че Конвенцията засяга вторичното законодателство на Съюза относно компетентността въз основа на избора на страните и относно признаването и изпълнението на произтичащите съдебни решения (основно това е Регламент (ЕС) № 1215/2012 г.), поради което Съюзът упражнява компетентност по всички въпроси, уредени от Конвенцията, а държавите членки са обвързани по силата на одобрението ѝ от Съюза⁸. Поради това, че Конвенцията става част от правото на ЕС, Съдът на ЕС има правомощия да тълкува нормите на Конвенцията по задължителен за националните съдилища и други органи начин⁹.

Освен ЕС (включително всички държавите членки)¹⁰, понастоящем Конвенцията са прилага също така от Мексико¹¹, Сингапур¹², Черна Гора¹³ и Обединеното кралство¹⁴. Конвенцията е подписана, без да е влязла на този етап

⁵ Чл. 31.

⁶ Чл. 29.

⁷ Публикувано в ОВ L 353, 10.12.2014, 5–8.

⁸ Пар. 4–6 от решението във вр. с чл. 216(2) от Договора за функционирането на Европейския съюз (ДФЕС).

⁹ Това тълкуване би трябвало да бъде в допълнение към коментара на разпоредбите на Конвенцията в Доклада Hartley/ Dogauchi.

¹⁰ За държавите членки, Конвенцията се прилага от 1.10.2015 г., без Дания, за която Конвенцията действа от 1.09.2018 г.

¹¹ От 1.10.2015 г.

¹² От 1.10.2016 г.

¹³ От 1.08.2018 г.

¹⁴ Конвенцията се прилага от 1.10.2015 г. за Обединеното кралство като държава членка. След излизането си от ЕС, Обединеното кралство се присъедини към Конвенцията на собствено основание като суверенна държава, считано от 01.01.2021 г. като по този начин се осигурява непрекъснато действие на международния акт за Обединеното кралство.

в сила, от Китай¹⁵, Израел¹⁶, Северна Македония¹⁷, Украйна¹⁸ и САЩ¹⁹. Географският обхват на Конвенцията е измерител за нейния успех и нарастването му ще доведе до по-голяма правна сигурност по отношение на зачитането на споразуменията за избор на съд и признаването и изпълнението на произтичащите от тях съдебни решения. Това се налага от заложената амбиция при подготовката на Хагската конвенция от 2005 г., тя да постигне същия резултат при споразуменията за избора на съд и произтичащите съдебни решения, какъвто е постигнат от Конвенцията за признаване и изпълнение на чуждестранни арбитражни решения, съставена през 1958 г. в Ню Йорк, в областта на арбитражните решения и произтичащите от тях арбитражни решения. Подобен резултат е невъзможен без разширяване на географския обхват на Хагската конвенция от 2005 г. Друг фактор, който препятства засилването на значението на Конвенцията е наличието на утвърдени актове на регионално ниво (какъвто е Регламент (ЕС) № 1215/2012²⁰ в рамките на ЕС), които имат припокриващ се предметен обхват с Конвенцията, докато това не е така в областта на международния арбитраж, където Нюйоркската конвенция от 1958 г. няма такава конкуренция²¹.

Хагската конвенция относно споразуменията за избор на съд има за цел да създаде задължителна правна уредба относно действието на споразуменията за избор на изключително компетентен съд по търговски дела с международен характер и признаването и изпълнението на съдебни решения, постановени от избрания съд²². Уредбата на споразуменията за избор на съд в Регламент

¹⁵ На 12.09.2017 г.

¹⁶ На 3.03.2021 г.

¹⁷ На 9.12.2019 г.

¹⁸ На 21.03.2016 г.

¹⁹ На 19.01.2009 г.

²⁰ Регламент (ЕС) № 1215/2012 на Европейския парламент и на Съвета от 12 декември 2012 година относно компетентността, признаването и изпълнението на съдебни решения по граждански и търговски дела (преработен текст), публикуван в ОВ L 351, 20.12.2012, с. 1–32.

²¹ Европейската конвенция за външнотърговски арбитраж от 1961 г. не е истински конкурент на Нюйоркската конвенция от 1958 г., доколкото последната има по-широко приложно поле като не поставя изискване за наличието на различна националност както на страните по арбитражното споразумение, така и на страните по арбитражното решение. Широкото приложно поле и по-големият брой договарящи държави по Нюйоркската конвенция от 1958 г. в сравнение с Европейската конвенция от 1961 г., я правят първия международноправен източник с по-голяма практическа значимост. Самата Европейска конвенция няма такава претенция, според чл. X(7), тя не засяга „валидността на многостранните и двустранните споразумения за арбитраж, които са сключени или ще бъдат сключени от договарящите държави“.

²² Общо за Конвенцията: **Hartley**, T. *Choice of Court Agreements under the European and International Instruments*. Oxford University Press, 2013; **Brand**, R. A. and P. M. **Herrup**. *The 2005 Hague Convention on Choice of Court Agreements: Commentary and Documents*.

(ЕС) № 1215/2012 е съобразена с тази по Конвенцията, за да осигури по-добра координация и да осигури едновременното спазване и зачитане на юрисдикционните споразумения както в регионален, така и в глобален мащаб²³. Тази промяна се изразява в уеднаквяване на приложимото право към материалната действителност на споразуменията за избор на съд и отклонението в правилото от *lis pendens* в полза на първа преценка на действителността на споразумението от страна на избрания съд. Правилата за координация между нормите на Хагската конвенция от 2005 г. и Регламент (ЕС) № 1215/2012 са определени като формиращи „многопластов“, „разностранен“ и функциониращ на различни скорости регионален и международен правен ред²⁴.

Конвенцията²⁵ има предимство пред Регламент (ЕС) № 1215/2012, в случай на действителна несъвместимост на уредбата в двата акта, освен (а) когато никоя от страните не пребивава постоянно в договаряща държава, която не е държава членка на ЕС; както и (б) по отношение на признаването и изпълнението на съдебни решения в рамките на ЕС. Регламентът има приоритет над Хагската конвенция от 2005 г., в случаите при които и двете страни имат местоживееене в държава членка; както и когато никоя от страните по делото не пребивава в договаряща държава. Ако поне една от страните обаче пребивава в договаряща държава, Конвенцията ще намери приложение. Така например, ако българско и английско дружество изберат холандски съд да разгледа делото им, Конвенцията ще намери приложение, а ако споразумението е сключено между българско и френско дружество, Регламентът ще има приоритет. Признаването и изпълнението на съдебно решение с произход от държава членка в друга държава членка винаги става при условията на Регламента.

Cambridge University Press, 2008; **Beaumont**, P. Hague Choice of Court Agreements Convention 2005: Background, Negotiations, Analysis and Current Status. (2009) 5. – *Journal of Private International Law*; **Schulz**, A. The Hague Convention of 30 June 2005 on Choice of Court Agreements. (2006) 2. – *Journal of Private International Law*; **Thiele**, C. The Hague Convention on Choice of Court Agreements: Was It Worth the Effort?, In: Eckart Gottschalk and others (eds). *Conflict of Laws in a Globalized World*. Cambridge University Press, 2007.

²³ Както се посочва в пар. 5 от Решението на Съвета за одобряване на присъединяването на ЕС към Конвенцията „С приемането на Регламент (ЕС) № 1215/2012 Съюзът проправи пътя за одобряването на конвенцията, от името на Съюза, като осигури съгласуваност между правилата на Съюза относно избора на съд по граждански и търговски дела и правилата на конвенцията“.

²⁴ **Mills**, A. Variable Geometry, Peer Governance, and the Public International Perspective on Private International Law. In: H. Muir Watt and D. P. Fernandez Arroyo (eds), *Private International Law and Global Governance*. Oxford University Press, 2014, p. 245.

²⁵ Чл. 26(6) и пар. 267 от Доклада Hartley/ Dogauchi. Действителната несъвместимост при прилагането на двата акта в конкретна ситуация трябва да води до различни резултати. Когато това не е така, и двата акта могат да се прилагат. Привидната несъвместимост може да бъде решена чрез подходящо тълкуване – чл. 26(1).

През 2012 г. проектът относно съдебните решения в рамките на Хагската конференция по международно частно право е възобновен, което има за резултат приемането на Конвенцията от 2019 г. за признаването и изпълнението на чуждестранни решения по граждански и търговски дела („Хагската конвенция от 2019 г.“). Тази конвенция има за цел да уреди единствено отношения, свързани с признаването и изпълнението на съдебни решения по граждански и търговски дела (без да засяга въпроса за директната компетентност), когато не е налице споразумение за избор на съд, и по този начин допълва действието на Хагската конвенция от 2005 г.²⁶ Хагската конвенция от 2019 г. се стреми да създаде ефективна система от правила за признаване и изпълнение на съдебни решения по граждански и търговски дела при условия, които са компромисни и не създават противоречия между правните системи на договарящите държави.

Конвенцията осигурява признаването и изпълнението на съдебни решения, които отговарят на условията на чл. 5 и чл. 6 от акта, като изрично в чл. 7 се посочват основанията, на които може да се откаже признаване и изпълнение. С оглед на това да не създава затруднения пред движението на съдебни решения при действието на други актове, конвенцията не препяства договарящите държави да признават и изпълняват чуждестранни съдебни решения и при условията на тяхното национално право или на други международни актове, когато в тях е предвиден по-либерален режим – чл. 15 и чл. 23. Единствено отстъпление от последното правило е въведеното в чл. 6 изключително основание за признаване и изпълнение на съдебните решения, касаещи вещни права върху недвижими имоти.

По този начин, като се дава възможност договарящите държави да прилагат по-либералната си уредба, Конвенцията задава само общ минимален стандарт, който допуска движението на съдебни решения и при други условия. Разпоредбите на чл. 2 и чл. 18 допълнително стесняват приложното поле на конвенцията като изключват или допускат изключването на определени отношения в областта на гражданската и търговската материя от нейното действие. Възприемането на този минималистичен подход цели привличането на възможно най-широк кръг от договарящи държави²⁷. Конвенцията от 2019 г. е подписана от Коста Рика, Израел, Русия, Украйна, САЩ и Уругвай. След присъединяването на ЕС и ратификацията ѝ от страна на Украйна, Хагската конвенция от 2019 г. при условията на чл. 28(1) трябва да влезе в сила на

²⁶ Така в параграф 20 от Обяснителен доклад на Francisco Garcimartín и Geneviève Saumier на Конвенцията от 2019 г., достъпен на интернет сайта на Хагската конференция по международно частно право (< www.hcch.net >) („Доклада Garcimartín/ Saumier“).

²⁷ Wilderspin, M., L. Vyskoka. The 2019 Hague Judgments Convention through European lenses. *Nederlands Internationaal Privaatrecht*, Vol. 1 (2020), p. 34–49.

1.09.2023 г., като тогава ще прояви действие (поне) между ЕС (включително държавите членки, без Дания) и Украйна.

II. Приложно поле

Конвенцията от 2005 г. се прилага за хипотези с международен елемент към споразуменията за избор на изключително компетентен съд по граждански или търговски дела (чл. 1). Това определяне на приложното поле на Конвенцията показва, че то е ограничено в три аспекта – наличие на международен елемент; споразумението предоставя изключителна компетентност на избрания съд (освен при условията на чл. 22); прилага се само за граждански и търговски дела.

Освен това с оглед на действието на Конвенцията *във времето*, чл. 16 поставя допълнително двойко условие: (по пар. 1) споразумението за избор на съд с изключителна компетентност да е сключено след нейното влизане в сила за държавата на избрания съд; както и (по пар. 2) производството по спора да е започнало преди нейното влизане в сила за държавата на сезирания съд. Когато производството е образувано в държавата на избрания съд, основното правило от чл. 16(1) е единственото приложимо правило. Когато обаче производството е образувано в друга държава (когато се прилагат разпоредбите на чл. 6 или тези относно признаването и изпълнението по глава III), трябва да се изпълни и допълнителното правило, посочено в чл. 16(2). Конвенцията не се прилага, ако производството е започнало преди нейното влизане в сила за държавата на сезирания съд. Когато бъде предявен иск пред съд, различен от избрания съд, Конвенцията се прилага, когато а) споразумението за избор на съд е сключено след влизането в сила на Конвенцията за държавата на избрания съд и също така б) производството е започнало след влизането на Конвенцията в сила за държавата, в която е образувано производството²⁸.

²⁸ С оглед на това, че Обединеното кралство е договаряща държава по Конвенцията от 1 октомври 2015 г. по силата на статута си на държава членка на ЕС, а впоследствие след излизането си от ЕС се присъединява като самостоятелна държава от 1 януари 2021 г., се поставя въпросът коя е действителната дата, от която се счита, че Конвенцията е в сила за Обединеното кралство. По-конкретно в известна несигурност са поставени споразуменията за избор на английски съд, сключени между 1 октомври 2015 и 1 януари 2021 г. Позицията на Обединеното кралство и на Хагската конференция по международно частно право е, че Обединеното кралство трябва да се счита непрекъснато за договаряща държава от 1 октомври 2015 г., докато тази на Европейската Комисия (без задължителен характер за националните съдилища на държавите членки) е, че Обединеното кралство става договаряща държава от момента, в който се присъединява като самостоятелна държава – https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/brexit_files/info_site/civil_justice_en.pdf

1. Териториален обхват

За целите на определяне на компетентния съд, хипотезата е с международен елемент, освен ако страните пребивават²⁹ в една и съща договаряща държава и ако отношенията между страните и всички елементи, които се отнасят до спора, независимо от местонахождението на избрания съд, са свързани единствено с тази държава. Това означава, че ако и двете страни по договора пребивават в България, договарят е сключен и трябва да се изпълни в България, изборът на страните на английски съд да разгледа и реши техния спор, не вменява задължение за този съд по чл. 5 да разгледа и реши делото. Разбира се избраният съд може да разгледа и реши делото като приеме, че е компетентен да го направи въз основа на норми от вътрешното си право.

По отношение на признаването и изпълнението на съдебни решения, хипотезата е с международен елемент, ако се търси признаване или изпълнение на *чуждо* съдебно решение. Това означава, че и при спор без международен елемент съгласно чл. 1(2), съдебното решение може да придобие международен елемент, ако трябва да бъде признато или изпълнено в друга договаряща държава. Този подход за определяне на понятието „международен“ би могъл да бъде значим в практиката, тъй като ответникът може да премести своите активи извън България. Двете различни определения на понятието „международен“ имат за цел да гарантират този резултат³⁰.

Това разграничение има и други последици. Ако (в ситуацията, която във всяко друго отношение е свързано единствено с България) две лица, пребиваващи в България, изберат английски съд и едно от тях съди другото там и получи съдебно решение, спорът придобива международен елемент, ако бъде предявен иск за изпълнение на съдебното решение в друга договаря-

²⁹ В разпоредбата на чл. 4(2) се съдържа определение на понятието за пребиваване в договаряща държава на образувание или лице, различно от физическо лице. За такова място се счита държавата: (а) в която се намира седалището им по устав; (б) съобразно със законодателството на която са учредени или създадени; (в) в която се намира централното им управление; (г) в която се намира основното им място на дейност. Конвенционната квалификация преднамерено обхваща всички основни критерии за определяне на пребиваването, които са прилагат както от държавите от системата на общото право, така и на тези, принадлежащи към континенталната правна система. Това разнообразие на алтернативно зададени релевантни критерии води до възможността за определяне на хипотезата като такава с международен елемент от страна на една договаряща държава, а от друга договаряща държава като изцяло вътрешна (включително в рамките на държавите членки на ЕС). Понятието за пребиваване има значение за прилагането на чл. 1(2) (определение на иск с международен елемент за целите на компетентността), чл. 20 (някои изключения във връзка с признаването и изпълнението) и чл. 26 (връзка и съотношение на Конвенцията с други международни инструменти). По отношение на понятието за пребиваване на физически лица, Конвенцията не съдържа квалификация, което насочва към квалификация според правото на съда.

³⁰ Пар. 45–48 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

ща държава. Съгласно Конвенцията английското съдебно решение трябва да получи изпълнение в България, освен ако българският съд не е постановил несъвместимо съдебно решение по производство между същите страни или ако България (в случая ЕС като РОИИ със статут на договаряща държава по Конвенцията) е направила декларация съгласно чл. 20. Според тази разпоредба, договаряща държава може да декларира, че нейните съдилища могат да откажат да признаят или да изпълнят съдебно решение, постановено от съд на друга договаряща държава, ако страните пребивават в държавата, до която е отправена молбата, и отношенията между страните, както и всички други отнасящи се до спора елементи, различни от местонахождението на избрания съд, са свързани единствено с държавата, до която е отправена молбата. ЕС не е направила такава декларация по чл. 20 от Конвенцията.

Споразуменията за избор на съд, предмет на Конвенцията, са тези, които учредяват изключителна компетентност на избрания съд. Принципното ограничаване на Конвенцията до споразуменията за избор на изключително компетентен съд и изключването на споразуменията, с които се учредява неизключителна компетентност на съда на повече от една държава се обосновава с избягване на проблемите, които иначе биха възникнали с паралелните производства. Разпоредбата на чл. 5, според която избраният съд е длъжен да разгледа делото, не може да се прилага в този си вид към споразумения за избор на съд при условията на неизключителна компетентност, тъй като съд, различен от избрания, може да бъде сезиран пръв и да разгледа делото на друго основание за компетентност (напр. местоживееене на ответника), ако в споразумението за избор на съд не е определен изключително компетентен съд.

Тези съображения, свързани с решаването на проблема с паралелните производства, нямат същото отражение на етапа на признаването и изпълнението на съдебни решения. Поради това, при определени условия разпоредбата на чл. 22 позволява на договарящите държави да правят реципрочни декларации, с които разпоредбите на Конвенцията по отношение на признаването и изпълнението обхващат и споразумения за избор на съд при условията на неизключителна компетентност. Договаряща държава може да декларира, че нейните съдилища ще признават и изпълняват съдебни решения, постановени от съдилища на други договарящи държави, посочени в споразумение за избор на съд и в което за целите на решаване на спорове, които са възникнали или могат да възникнат във връзка с дадено правоотношение, се посочват съдът или съдилищата на една или повече договарящи държави (споразумения за избор на съд без изключителна компетентност)³¹.

Разпоредбата на чл. 25 от Регламент (ЕС) № 1215/2012 допуска споразуменията за избор на съд при условията на неизключителна компетентност, ако това изрично е уговорено. При тези споразумения страните избират като неиз-

³¹ На този етап такава декларация по чл. 22 не е направена от договаряща държава.

ключително компетентен съда на повече от една държава членка или избират съд на държава членка, без да дерогират компетентността на съдилищата, които биха били компетентни да разгледат спора въз основа на други норми на Регламента. В този случай потенциално може да възникне въпросът за паралелните производства. Тогава е от значение пред кой съд се оспорва действителността на споразумението. Ако този въпрос се постави пред определения за компетентен със споразумението съд, този съд трябва да приеме, че е компетентен освен ако споразумението е недействително според право на този съд. Ако е сезиран съд, който не е определен като компетентен в споразумението, този съд трябва да се приеме за компетентен ако споразумението е недействително според правото на всеки един от пророгираните национални съдилища в споразумението. Така например, ако са избрани съдилищата на Германия и съдилищата на Гърция в едно неизключително споразумение за избор на съд, сезираният български съд, който е компетентен на друго основание по Регламента, ще направи преценка за действителността на споразумението, като съобрази едновременно германското и гръцкото право за материалната действителност, включително нормите на международното частно право.

2. Предметен обхват

Ограничаването на Конвенцията до граждански и търговски дела има за основна цел да изключи от приложното поле на акта публичното и наказателното право. Понятието трябва да се тълкува като такова със самостоятелно и автономно за Конвенцията значение, като се съобрази насочеността на акта предимно към търговските дела. При ограничаване на гражданските и търговските дела от тези, които имат основно публичноправен характер, съдилищата на държавите членки биха могли да вземат под внимание обширната практика на Съда на ЕС относно понятието „граждански и търговски дела“ по Регламент (ЕС) № 1215/2012. Трябва обаче да се отчитат и възможните различия в понятието предвид характера и целите на двата акта, както и частично различаващите се материи, които влизат в предметния обхват на Конвенцията и Регламента.

Конвенцията е ориентирана предимно към търговските отношения с международен характер като изрично и изцяло изключва от предметния си обхват потребителските и трудовите договори. Разпоредбата на чл. 2(1), б. „а“ предвижда, че Конвенцията не се прилага към споразумения за избор на съд с изключителна компетентност, по които страна е физическо лице, чиито действия са насочени основно за постигане на цели от личен, семеен или битов характер (потребител). Това изключение обхваща споразумения както между потребител и лице, различно от потребител (търговец или лице, което извършва стопанска дейност), така и споразумения между двама потребители³². Раз-

³² Пар. 50 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

поредбата на чл. 2(1), б. „б“ изключва от приложното поле на споразуменията за избор на съд, свързани с индивидуални или колективни трудови договори.

Другите, посочени в чл. 2(2) правоотношения са изключени от предметния обхват на Конвенцията само ако съставляват основен предмет на производството, но не и ако имат преюдициален характер, представляват предварителен въпрос и не са основен предмет на спора. Ако въпрос, посочен в параграф 2, има характер на средство за защита, това не води до изключване на спора от приложното поле на Конвенцията, ако този въпрос не е основен предмет на спора (чл. 2(3)). Изключенията по чл. 2(2) имат разнообразен характер. Те са мотивирани от съображения като обществен интерес, правните очаквания на трети страни или правната сигурност, които не допускат определяне на компетентния съд само от страните по спора. По отношение на някои от изключените материи, традиционно се предвижда изключителна компетентност или има други международноправни източници, които ги уреждат³³.

При условията на чл. 21, договаряща държава може да направи декларация, че Конвенцията няма да се прилага към конкретен въпрос. Държавата, която прави такава декларация, гарантира, че обхватът на декларацията не надхвърля необходимото и конкретният въпрос, който се изключва, е ясно и точно определен. Ако определено дело засяга такъв конкретен въпрос, Конвенцията няма да се прилага от съда на договарящата държава, направила декларацията. Съдът на тази договаряща държава няма задължение да откаже да разгледа делото, ако има споразумение за избор на съд на друга договаряща държава, нито е длъжен да разгледа делото, ако страните са избрали съда на тази държава. Не съществува и задължение за съда на договарящата държава,

³³ Изключенията се отнасят до (а.) статуса или правоспособността или дееспособността на физическите лица; (б) задълженията за издръжка; (в) семейноправни въпроси, включително режима на собственост на съпрузите и други права или задължения, произтичащи от брак или подобни взаимоотношения; (г) завещания и наследяване; (д) неплатежоспособност, споразумения с кредиторите и подобни въпроси; (е) превоз на пътници и товари; (ж) замърсяване на морските води, ограничаване на отговорността при морски искиове, общи аварии и спешни операции по теглене и спасяване; (з) нарушаване на конкуренцията; (и) отговорност за вреди от използването на ядрена енергия; (й) искиове, свързани с телесни повреди и произтичащите от тях неимуществени вреди, предявени от физически лица или от тяхно име; (к) искиове с извъндоговорно основание и които се основават на отговорност за вреди от непозволено увреждане на вещи; (л) вещни права върху недвижимо имущество и наеми от недвижимо имущество; (м) действителност, недействителност или прекратяване на юридически лица и действителност на решенията на техните органи; (н) действителност на права върху интелектуална собственост, различни от авторското право и сродните му права; (о) нарушение на права върху интелектуална собственост, различни от авторското право и сродните му права, освен при спорове относно нарушение, при които основанието на иска е нарушение на договор между страните, който има за предмет такива права, или при които основанието на иска би могло да бъде такава нарушение на договора; (п) действителност на вписванията в публичните регистри.

направила декларацията, да признае и изпълни решение с произход от друга договаряща държава, което се отнася до този въпрос. Тази декларация не е с еднопосочни последици. Когато споразумение за избор на съд с изключителна компетентност посочва съдилищата на направилата декларация държава, другите договарящи държави също няма да прилагат Конвенцията – нямат задължение да откажат да гледат делото по този въпрос в полза на избрания съд на направилата декларация държава, нито да признават и изпълняват решенията на съда на тази държава.

Декларацията по чл. 21 от Конвенцията е направил ЕС с Решението на Съвета от 4 декември 2014 година за одобряване от името на Европейския съюз на Хагската конвенция от 30 юни 2005 г. за споразуменията относно избор на съд (2014/887/ЕС) по отношение на застрахователните договори. В декларацията се посочва, че изключването следва да бъде ограничено до необходимото за защита на интересите на по-слабите страни по застрахователни договори, поради което не обхваща презастрахователните договори и договорите за големи рискове.

Целта на декларацията е да се запазят защитните норми за международна компетентност в полза на титуляря на полицата, застрахованото лице или трето ползващо се лице при дела, свързани със застраховане съгласно Регламент (ЕС) №1215/2012. Разпоредбата на чл. 15 от регламента, третира застрахователните договори по подобен начин като потребителските и индивидуалните трудови договори. Споразуменията за избор на съд към тези договори са действителни само ако са сключени след възникването на спора и в някои допълнителни хипотези, при които не би следвало да се стигне до несправедлив резултат за по-слабата страна. Без наличието на такава защита за по-слабата страна, застрахователите ще използват по принцип по-силната си договорна позиция, за да включат клауза за избор на съд, пред който застрахованото или третото ползващо се лице би било затруднено да предяви иска си. Тази защита проявява действие не само когато застрахователните договори се сключват от потребители, но и от търговци. Декларацията на ЕС по чл. 21 има за цел да гарантира, че защитата предоставена на тези лица от Регламент (ЕС) №1215/2012, няма да бъде отменена от Хагската конвенция от 2005 г.³⁴

³⁴ Според първоначалния проект на декларацията, застрахователните договори трябвало да се изключат единствено в случай че застрахованият или третото ползващото се лице имат местоживеене в държава членка на ЕС. Това положение обаче би било в противоречие с чл. 21 от Конвенцията, който допуска изключване от предметния обхват единствено на конкретен „въпрос“ (материя), но не и с оглед на местоживеенето на страните. Т. **Hartley**. Choice of Court Agreements under ..., 2015 Online update 1 – Coming into force of the Hague Convention, N–3–4.

III. Изисквания към действителността на споразуменията за избор на съд

1. Споразумения за избор на съд с изключителна компетентност

Конвенцията се прилага само за споразумения за избор на съд, които учредяват изключителна компетентност³⁵. Разпоредбата на чл. 3(а) съдържа определение на понятието за „споразумение за избор на съд с изключителна компетентност“ за целите на Конвенцията. То е споразумение, сключено между две или повече страни, което отговаря на изискванията за формална действителност по Конвенцията и което посочва за решаването на спорове, които са възникнали или могат да възникнат във връзка с определено правоотношение, съдилищата на една договаряща държава или едно или няколко определени съдилища на една договаряща държава, като по този начин *изключва компетентността на всеки друг съд*.

Разпоредбата поставя пет изисквания към споразумението за избор на съд. Първото, според Обяснителния доклад Hartley/ Dogauchi е да има споразумение между страните, а не просто едностранен акт. Съществуването на споразумение се предполага³⁶, ако са налице основните стандартни фактически предпоставки за наличието на съгласие. Ако те не са налице, сезираният съд може да приеме, че Конвенцията не се прилага, без да е длъжен да установява и прилага право на избрания съд³⁷.

Това становище е подложено на критика в рамките на Конвенцията³⁸. Тя се изразява в това, че възприемането на тази концепция води до въвеждането на различни критерии за преценка на постигнатото съгласие от тези по приложимо право. Хагската конвенция от 2005 г. съдържа пълния набор от норми за преценка на действителността на споразумението. Материалната действителност на споразуменията по Конвенцията се урежда от правото на

³⁵ Освен ако е направена декларация от договаряща държава при условията на чл. 22, която е от значение само в етапа на признаване и изпълнение на съдебното решение.

³⁶ Пар. 94–95 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

³⁷ Това разбиране е в съответствие със съществуващата практика на Съда на ЕС по Регламент (ЕС) №1215/2012 и по-специално с предхождащата редакция на Регламент (ЕО) №44/2001 (чл. 23), в която не се прави препращане към правото на избрания съд, а се застъпва разбирането за конструирането на автономни критерии за постигането на съгласие от страните между засегнатите правни системи на държавите членки, които се отнасят до позитивните основания за формиране за постигането на съгласие. U. **Magnus in Magnus/Mankowski**. European Commentaries on Private International Law. *Brussels Ibis Regulation*, 2016, p. 627–628.

³⁸ P. **Beaumont**. Op.cit., p. 138–40 и **Ahmed**, M. and P. **Beaumont**. Exclusive choice of court agreements: some issues on the Hague Convention on choice of court agreements and its relationship with the Brussels I recast especially anti-suit injunctions, concurrent proceedings and the implications of BREXIT. – *Journal of Private International Law*, 2017, Vol. 13, № 2, p. 386–410.

държавата на избрания съд, включително неговите норми на международното частно право³⁹, формалната действителност се определя по изрично зададени конвенционни критерии⁴⁰, докато въпросът за дееспособността на страните се урежда също от правото на сезирания съд (включително неговите норми на международното частно право)⁴¹.

Споразумението за избор на съд по Конвенцията трябва да води до *изключителна* компетентност (чл. 3, б. „а“) – това е така, както когато в споразумението се посочват общо съдилищата на една договаряща държава, така и определени (две или повече) съдилища в рамките на една договаряща държава. Споразумението се счита за изключително, освен ако страните изрично не са уговорили друго. Пример за такова споразумение, би била хипотезата, в която страните избират за компетентен например : (i) френския съд; или (ii) търговския съд в Париж, Франция; или (iii) алтернативно търговския съд в Париж или търговския съд в Бордо. Единственото ограничение е избраният съд или съдилища да се намират в една и съща договаряща държава.

Едновременното уговаряне на изключителна и неизключителна международна компетентност се използва в практиката при споразуменията за избор на съд, които са по-благоприятни за една от страните (т.нар. *асиметрични или едностранни* споразумения за избор на съд за разлика от тези, които са реципрочни). Едностранна (асиметрична) е клаузата за избор на съд, която учредява неизключителна международна компетентност на съдилищата на няколко държави в полза на една от страните и изключителна компетентност за съда на една държава, задължителна за насрещната страна. Такива едностранни клаузи например се включват в договорите за паричен заем при наличието на международен елемент. На банките се предоставя възможност да предявят иск срещу заемателя (по своя преценка) както пред избрания със споразумението съд, така и пред всеки друг съд, който е компетентен да разгледа делото на друго основание (например, съдът по местоживеенето на ответника или по местоизпълнение на задължението), докато заемателят може да предяви иск само пред избрания съд. Такова споразумение за избор на съд е изключително що се отнася до заемателя и неизключително за банката. Въпреки наличието на изолирана национална съдебна практика в обратната посока, асиметричните споразумения за избор на съд са действителни по Регламент (ЕС) № 1215/2012⁴².

Асиметричните споразумения за избор на съд са изключени от обхвата на Хагската конвенция от 2005 г.⁴³ Въпреки че не се поставя изискване страните

³⁹ Чл. 5(1).

⁴⁰ Чл. 3(в).

⁴¹ Чл. 2(2)(а).

⁴² **Сърбинова**. Дафина. Действителни ли са едностранните юрисдикционни клаузи? – *Търговско и облигационно право*, 2013, № 7, 27–40.

⁴³ В този смисъл е и докладвано решение на гръцкия съд: nr. 3106/2019 на първоинстанционния съд в Пирея, Гърция (достъпно на: <https://assets.hcch.net/docs/29e704e3-4a20->

по юрисдикционното споразумение да разполагат с едни и същи права, на дипломатическата сесия при изготвянето на текста на Конвенцията изрично е изразено разбирането, че споразумението трябва да има изключителен характер по отношение на всички страни по споразумението и независимо от това коя страна започва производството⁴⁴.

2. Изисквания към формалната действителност

Изискванията към формалната действителност на споразумението за избор на съд са посочени в чл. 3(в). Всяко споразумение за избор на съд с изключителна компетентност трябва да бъде сключено или документирано: (i) писмено; или (ii) чрез всяко друго средство за комуникация, което позволява последващо ползване на информацията. Това са необходимите и достатъчни условия за формалната действителност на споразумението по Конвенцията и вътрешното право на договарящи държави не може да поставят допълнителни формални изисквания относно това споразумение да е изготвено на определен език, шрифтът на който е написано споразумението да бъде със същата видимост като останалите клаузи на договора и т.н.

Когато споразумението е в писмена форма, неговата формална действителност не се определя от това дали то е подписано, макар че липсата на подпис би могла да затрудни доказването, че действително е постигнато съгласие между страните. Целта на другата допустима форма по буква „в“ – сключване или документиране на споразумението чрез всяко друго средство за комуникация, което позволява последващо ползване на информацията, се отнася както до електронните средства за комуникация, включително електронните съобщения (електронните писма), така и до други стандартни форми на комуникация, например чрез факс⁴⁵. Последното изискване за формална действителност на споразумението е идентично с възприетото в чл. 25, пар. 2 от Регламент (ЕС) №1215/2012, като и двете норми имат своя първоизточник в чл. 6(1) в Модела – закон на УНСИТРАЛ за електронната търговия от 1996 г.

За разлика от текста на чл. 25, пар.1 от Регламент (ЕС) №1215/2012, в който е използван изразът „потвърдено с писмени доказателства“, Конвенцията в чл. 3, говори за „сключване и документиране на споразумението“. Възприетият изказ има за цел да избегне тълкуване, според което посочената форма е за доказване. Формалните изисквания за действителност на споразумението не

4a65-93db-68fbbd9c8650.pdf). В обратния смисъл, а именно, за включване на асиметричните споразумения за избор на съд в обхвата на Конвенция са решенията на английския съд по делата *Etihad Airways PJSC v Prof. Dr Lucas Flother* [2019]. EWHC 3107 (Comm) и *Commerzbank Aktiengesellschaft v Liquimar Tankers Management Inc* [2017] EWHC 161 (Comm).

⁴⁴ Пар. 101 от Доклада Hartley/ Dogauchi; Hartley, T. Choice of Court Agreements under ..., p. 143.

⁴⁵ Пар. 109 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

трябва да се тълкуват стриктно⁴⁶, както това се прави в по-старата практика на Съда на ЕС по делата *Salotti срещу Rüwa*⁴⁷ и *Segoura срещу Banakdarian*⁴⁸. В този контекст споразумение за избор на съд, включено като клауза в общите условия на договора, принтирани на гърба на документа, ако другата страна е трябвало да може да предположи, че трябва да погледне там, удовлетворява изискването за писмена форма по Конвенцията, също както и представянето на допълнителен документ, в който фигурира споразумение за избор на съд, в случай че насрещната страна не е възразила срещу споразумението. Този по-либерален подход в сравнение с възприетия от Съда на ЕС по Регламент (ЕС) №1215/2012 се счита за оправдан, доколкото Конвенцията е насочена основно към търговските отношения с международен характер.

В текста на чл. 3, б. „в“ се утвърждава принципът за независимостта на споразумението за избор на съд от останалите клаузи на договора, в който е включено. Споразумение за избор на съд с изключителна компетентност, което съставлява част от договор, се счита за споразумение, което е независимо от останалите разпоредби на договора. Действителността на споразумението за избор на съд с изключителна компетентност не може да бъде оспорвана единствено на основание недействителността на договора.

3. Материална действителност

Разпоредбата на чл. 5 изрично посочва, че приложимо към материалната действителност на споразумението е правото на държавата на избрания съд. Избраният със споразумението съд на договаряща държава е изключително компетентен да реши спора, до който се отнася споразумението, „освен ако споразумението е нищожно съгласно правото на тази държава“.

Това правило се потвърждава и в разпоредбата на чл. 6, б. „а“. Съд на договаряща държава, различен от избрания от страните, е длъжен да спре или да прекрати производството на основание липса на компетентност, ако бъде сезиран по спор, спрямо който се прилага споразумение за избор на съд с изключителна компетентност, освен ако „споразумението е нищожно съгласно правото на държавата на избрания съд“. На етапа признаване и изпълнение на произтичащото съдебно решение, правилото също намира приложение. Според чл. 9, б. „а“, признаване и изпълнение на съдебното решение може да бъде отказано, ако „споразумението е нищожно съгласно правото на държавата на избрания съд, освен ако избраният съд не е постановил, че споразумението е действително“. Замоленият съд не може да замени решението за действителността на споразумението на избрания съд със свое собствено (различ-

⁴⁶ **Brand**, R. A. and P. M. **Herrup**. The 2005 Hague Convention on ..., p. 45–46.

⁴⁷ Дело C-24/6, *Estasis Salotti di Colni Aimo e Gianmario Colzani s.n.c. срещу Rüwa Polstereimaschinen GmbH* [1976] ECLI: ECLI:EU:C:1976:177

⁴⁸ Дело C-25/76, *Galeries Segoura Sprl срещу Societe Rahim Banakdarian Case* [1976] ECLI:EU:C:1976:178. В този смисъл *Hartley*, T. *Choice of Court Agreements under ...*, p. 164.

но) решение. Целта на това изрично уточнение е да се избегне потенциално противоречащи си решения относно действителността на споразумението от съдилищата на различни договарящи държави⁴⁹.

При действието на Регламент (ЕС) №1215/2012, когато избраният съд е сезиран втори по време и пророгационното споразумение му предоставя изключителна компетентност, всеки друг съд на държава членка, който е сезиран първи, трябва да спре производството и накрая да се откаже от компетентността, ако избраният съд приеме, че е компетентен да разгледа делото – чл. 31, пар. 2 и пар. 3. Тази уредба е нова за регламента и представлява изключение от правилото за *lis pendens*, което дава предимство на първия сезиран по време съд. Възприета е, за да се постигне съответствие с Хагската конвенция от 2005 г., както и да се предотврати злоупотребата с правилото за висящ процес.

За разлика от Конвенцията обаче, Регламент (ЕС) №1215/2012 не предвижда недействителността на споразумението за избор на съд като изрично основание за отказ от признаване и изпълнение на съдебно решение с произход от друга държава членка⁵⁰. Практиката на Съда на ЕС отдава предимство на правната сигурност и доверието в правораздавателните системи на държавите членки пред съобразяването на волята на страните. Следвайки тези приоритети, се допуска решението, постановено от първия сезиран съд, който погрешно е приел, че е международно компетентен при наличието на валидно споразумение за избор на друг съд, да бъде признато и допуснато до изпълнение в държавите членки.

Споразумението за избор на съд, макар и поставено на предни позиции в йерархията от основания за учредяване на компетентност, не намира достатъчна защита в цялостната система от норми по регламента. Оказва се, че някоя от страните по пророгационното споразумение може сравнително лесно да заобиколи неговото действие и това поведение няма да доведе до санкция от нормите за екзекватурата във връзка с постановеното съдебно решение. В този смисъл, се твърди, че споразумението за избор на съд по Регламента има относителен приоритет. Избраният съд не разполага с възможности да утвърди споразумението за избор на съд, когато първи е сезиран съдът на друга държава членка и той е приел, че е компетентен⁵¹.

Използваното в българската езикова версия понятие „нищожно“ по отношение на споразумението, трябва да се разбира в контекста на по-широкия термин „недействително“⁵². Недействителността по чл. 5 се отнася само и

⁴⁹ Пар. 183 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

⁵⁰ Чл. 45. Това е обяснимо с оглед изключително лимитираните основания за отказ при действието на регламента.

⁵¹ Тези констатации намират подкрепа в решението на Съда на ЕС по Дело C-116/02, Erich Gasser GmbH срещу MISAT Srl [2003] ECLI:EU:C:2003:657.

⁵² Това следва и от двете паралелни официални езикови версии, изготвени в рамките на Хагската конференция по международно частно право на английски и френски език. На английски език е използван изразът „null and void“, а на френски – „nul“.

единствено до материалната действителност на споразумението, и не засяга изискванията към формалната действителност, които са посочени изрично в текста на чл. 3, б. „в“ от Конвенцията и не зависят от никое национално право. Основанията за недействителност на споразуменията според правото на държавата, чиито съд е избран за изключително компетентен, включва такива общоприети основания като грешка, измама, принуда или липса на представителна власт. Подобно е разграничението, което се прави между действието на основанията за материална и формална действителност на споразуменията за избор на съд по Регламент (ЕС) № 1215/2012, включително според практиката на Съда на ЕС⁵³.

В приложимото право към материалната действителност на споразумението за избор на съд по Конвенцията се включват и нормите на международното частно право на избрания съд. Това означава, че ако според стълкновителните норми за определяне на приложимото право на сезирания съд на държава членка, действителността на споразумението се определя от приложимото право като цяло към договора. Ако това право е определено от страните чрез избор на приложимо право и то е правото на трета държава, това означава че и спрямо действителността на споразумението за избор на съд, трябва да се приложи правото на тази трета държава, а не правото на съда. До такова разрешение относно преценката на материалната действителност на споразумението трябва да стигне и съдът на друга договаряща държава, която е сезирана със спор, по който е избран съд на договаряща държава. Такова препращане се допуска и от Регламент (ЕС) № 1215/2012. Разпоредбата на чл. 25 не съдържа изчерпателна уредба на материалната действителност на споразумението за избор на съд, а отправя към националното право на сезирания съд като цяло, включително стълкновителните норми на това право⁵⁴.

На практика, това означава, че ако според правото на избрания съд на договаряща държава, материалната действителност на споразумението се определя от приложимото право към договора и страните не са избрали друго приложимо право към пророгационното споразумение, то това право ще се прилага и за клаузата за избор на съд. В този случай, въпреки че чл. 1, пар. 2, б. „д“ от Регламент Рим I⁵⁵ изключва от приложното си поле споразуменията за избор на съд, доколкото този акт се прилага по отношение на приложимото право към договора, същото право следва да се приеме като приложимо и по отношение на споразумението за избор на съд.

⁵³ Дело 150/80, Elefanten Schuh GmbH срещу Pierre Jacqmain [1981] ECLI: ECLI:EU:C:1981:148, т. 51.

⁵⁴ Така в пар. 20 от съобразителната част на регламента, която има за цел да съгласува уредбата с тази по чл. 6(a) от Хагската конвенция от 2005 г.

⁵⁵ Регламент (ЕО) № 593/2008 на Европейския парламент и на Съвета от 17 юни 2008 година относно приложимото право към договорни задължения (Рим I).

4. Дееспособност на страните

В Конвенцията са включени специални норми относно дееспособността на страните да сключат споразумение за избор на съд. Дееспособността на страните е поставена потенциално на двойна проверка, освен когато преценката се прави от избрания съд. От една страна, дееспособността се съобразява съгласно правото на държавата на сезирания съд (*lex fori*), когато е сезиран съд на държава, различен от избрания от страните, с оглед задължението на този съд да спре или прекрати производството на основание липса на компетентност при условията на чл. 6. От друга, на етапа на признаване и изпълнение на произтичащото съдебно решение, преценката на дееспособността се прави от гледна точка на *правото на замолената държава* – чл. 9, б. „б“.

В рамките на преговорите по Конвенцията се стига до заключение, че е прекалено амбициозно да се въведе еднакво стълкновително правило, обвързващо всички договарящи държави относно дееспособността; поради което съгласно чл. 6, б. „б“ сезираният съд прилага към този въпрос нормите на собственото си право. Тъй като липсата на дееспособност ще доведе и до недействителност на споразумението с оглед на член 6, б. „а“, това означава, че дееспособността се определя *както* от правото на избрания съд, *така и* от правото на сезирания съд. Ако страната е била неспособна да сключи споразумението съгласно правото на някоя от посочените държави (на избрания и на сезирания съд), сезираният съд няма задължение да спре или прекрати производството. Същото се прилага и когато преценката се прави от съда на замолената държава в производството на признаване и изпълнение на произтичащото решение. Страните трябва да се дееспособни както според приложимото право към материалната действителност на споразумението по чл. 9, б. „а“, така и според правото на замоления съд.

В приложимото право към дееспособността, се включват и нормите на международното частно право, което дава възможност на сезирания съд да приложи стълкновителните норми на своето право за определяне на дееспособността, което ще има за резултат прилагането на неговото материално вътрешно право или прилагането на материалното право на трета държава. В българското право стълкновителните норми за определянето на правоспособността и дееспособността се намират в КМЧП, глава пета, доколкото тези въпроси са извън предметния обхват на Регламент Рим I.

IV. Действие на споразумението за избор на съд

1. Действие спрямо избрания съд (пророгационно действие)

Разпоредбата на чл. 5(1) от Конвенцията вменява задължение на съда, посочен в споразумение за избор на съд с изключителна компетентност, да приеме, че е компетентен за да реши спора, по отношение на който се прилага

споразумението. Общоприложимо изключение от принципното правило, че избраният съд трябва да разгледа делото, се отнася до недействителността на споразумението за избор на съд според правото на държавата на избрания съд (включително неговите норми на международното частно право).

Съгласно чл. 5(2) избраният съд не може да откаже да упражни компетентността си на основание, че спорът би трябвало да се разгледа от съд на друга държава. Сравнителноправно съществуват два правни института, въз основа на които сезираният съд може да спре или прекрати делото, с оглед на това спорът да бъде решен от съд на друга държава. Първият е *forum non conveniens*. Този институт се прилага основно в държавите, чиито системи се основават на общото право⁵⁶ и се изразява в това сезираният съд да спре или да прекрати производството, ако смята, че по-подходящ да реши спора би бил друг съд. Спирането или прекратяването на производство е по преценка на сезирания съд и включва разглеждане на всички релевантни факти и обстоятелства по конкретния спор. Прилагането на института на *forum non conveniens* става независимо от това дали съдебното производство е започнало в другия съд.

Другият институт се основава на състоянието, свързано с наличието на висящ процес (*lis pendens*). Той се прилага най-вече от държавите, чиито системи се основават на римското право и е приложим в държавите от континенталната правна система. Той изисква от съда да спре или прекрати производството, ако друг съд е бил сезиран пръв по спор между същите страни и със същия предмет⁵⁷. Този принцип не се прилага по преценка на съда, не включва съвкупно разглеждане на относимите факти и обстоятелство, за да се определи по-подходящият съд, и се прилага само когато в другия съд вече е образувано съдебно производство. Разпоредбата на чл. 5(2) не дава възможност за прилагането на който и да е било от тези два института от съд на договаряща държава, в случай че е налице действително споразумение за избор на съд в полза на съда на друга договаряща държава⁵⁸.

⁵⁶ Съдът на ЕС е установил несъвместимостта на концепцията на английските съдилища за *forum non conveniens* със системата от правни норми на Регламент (ЕС) №1215/2012 и тяхното прилагане от съдилищата на държавите членки в дело C-281/02, *Owusu срещу Jackson and Others* [2005] ECLI:EU:C:2005:120.

⁵⁷ Това правило е възприето като основно за решаване на проблема с паралелните производства в Регламент (ЕС) №1215/2012. Изключение е въведено единствено при пророгационните споразумения. Когато избраният съд е сезиран втори по време и пророгационното споразумение му предоставя изключителна компетентност, всеки друг съд на държава членка, който е сезиран първи, трябва да спре производството и накрая да се откаже от компетентността, ако избраният съд приеме, че е компетентен да разгледа делото – чл. 31, пар. 2 и 3.

⁵⁸ Пар. 134 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

Правилото по чл. 5 не засяга нормите от вътрешното право относно компетентността (подсъдността) с оглед на предмета или цената на иска. Изразът „компетентност по предмета на спора“ се отнася до разделянето на подсъдността между отделните съдилища на една и съща държава въз основа на предмета на спора. Това понятие няма отношение към въпроса съдилищата на коя държава ще разгледат спора, а какъв вид съд в рамките на дадена държава ще го разгледа. Например могат да съществуват специализирани съдилища по дела, свързани с разводи, данъци или патенти. Следователно специализиран съд по данъчни въпроси няма да е компетентен по предмета на спора, когато става въпрос за иск за нарушение на задължения по договор. Дори страните да сключат споразумение за избор на съд с изключителна компетентност, в което посочват такъв съд, той няма да бъде длъжен съгласно Конвенцията да разгледа спора, ако това не съответства на вътрешноправните норми за определяне на подсъдността.

Конвенцията не засяга нормите на гражданския процес с вътрешноправен произход, които не са свързани с международната компетентност или признаването и изпълнението на чуждестранни съдебни решения. В контекста на българското гражданско процесуално право, това означава, че посредством споразумението за избор на съд не могат да се дерогират нормите на Гражданския процесуален кодекс относно родовата и местната подсъдност по граждански дела.

2. Действие спрямо съдилищата, които не са избрани (дерогационно действие)

Разпоредбата на чл. 6 предвижда задължение за съд на договаряща държава, различен от избрания от страните, да спре или да прекрати производството на основание липса на компетентност (при наличие на определени изключения), ако бъде сезиран със спор, спрямо който се прилага споразумение за избор на съд с изключителна компетентност. Сезираният съд на договаряща държава, трябва да се откаже от компетентността си да разгледа делото в полза на избрания съд при наличието на определени условия: (1.) споразумението за избор на съд е в полза на съд на друга договаряща държава; (2.) споразумението за избор на съд е действително; (3) споразумението учредява изключителна компетентност на избрания съд; (4) спорното правоотношение попада в обхвата на споразумението за избор на съд; (5) спорното правоотношение попада в обхвата на Конвенцията.

В допълнение, за разлика от Регламент (ЕС) №1215/2012, Конвенцията въвежда няколко изключения (извън недействителността на споразумението, което вече беше разгледано) от задължението на сезираният съд да се откаже от компетентност в полза на избрания съд. Предвидените изключения от задължението по чл. 6 кореспондират на тези по чл. II(3) от Ню Йоркската Кон-

венция от 1958 г. за признаване и изпълнение на чуждестранни арбитражни решения⁵⁹. Изключенията, предвидени в б. „а“ и „б“ са в голяма степен стандартни, докато тези по б. „в“ и „г“ са предвидени да се прилагат „единствено в изключителни случаи“⁶⁰.

Първото изключение от задължението на сезирания съд да се откаже да разглежда делото в полза на избрания е споразумението за избор на съд да е „нищожно съгласно правото на държавата на избрания съд“ – чл. 6, б. „а“. Това правило е същото като посоченото в чл. 5(1). Разликата между двете норми се състои в съда, който прави преценката за действителността и в двата случая – според правото на държавата на избрания съд. Второто изключение се отнася до липсата на способност на една от страните да сключи споразумението съгласно правото на държавата на сезирания съд. Както вече беше отбелязано способността на страните е подчинена на двоен тест – според правото на държавата на избрания съд (доколкото този въпрос попада в обхвата на преценката за действителност на споразумението за избор на съд по чл. 6, б. „а“), както и според правото на държавата на сезирания съд по чл. 6, б. „б“.

Според третото изключение по чл. 6, б. „в“, сезираният съд може да не се откаже да разгледа делото, ако придаването на правно действие на споразумението би довело до *явна несправедливост или явно би противоречало на обществения ред* на държавата на сезирания съд. Това изключение трябва да се прилага „само при извънредни ситуации“. По принцип наличието на явна несправедливост би довело и до явно противоречие с обществения ред на държавата на сезирания съд. Все пак може да съществуват случаи, при които явната несправедливост за една от страните по договора, може да не доведе до явно противоречие с обществения ред, поради което и двете хипотези са възприети в разпоредбата. Понятието за явна несправедливост се отнася до случаи, в които страната няма да има достъп до справедлив процес поради наличието на предубеденост или зависимост от страна на правораздавателния орган, или корупция.

Според четвъртото изключение по чл. 6, б. „г“, сезираният съд може да не се откаже да разгледа делото и когато поради извънредни причини, които са извън контрола на страните, *споразумението не може да бъде разумно изпълнено*. Целта на това изключение е да се прилага към дела, в които е невъзможно да се образува производство пред избрания съд. Образуването на производство не трябва непременно да е абсолютно невъзможно, но ситуацията трябва да е извънредна. Например, когато в държавата на избрания съд се води война и съдилищата ѝ не работят. Друг пример е когато избраният съд вече не съществува или е бил променен толкова сериозно, че вече не може да се счита за същият съд. Това изключение има за основание принципа за фун-

⁵⁹ Hartley, T. Choice of Court Agreements under ..., p. 183.

⁶⁰ Пар. 148 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

даментална промяна на обстоятелствата (*rebus sic stantibus*) като изключение от правилото за обвързващата сила на първоначално сключения договор. Последното основание се отнася до хипотезата, в която *избраният съд реши да не разглежда спора* – чл. 6, б. „д“.

Ако е налице някое от посочените изключения, задължението на сезирания съд по Конвенцията да се откаже да разгледа делото отпада. От друга страна, въпросът дали сезираният съд ще разгледа делото, с което е сезиран, зависи от приложимите норми относно компетентността на съда според собственото му право, което по отношение на държавите членки на ЕС, включва и източниците с произход от правото на ЕС, измежду които основно място има Регламент (ЕС) №1215/2012.

Налагането на привременни и обезпечителни мерки не влиза в приложното поле на Конвенцията – чл. 7. Изборът на съд при условията на Конвенцията не означава, че само този съд е компетентен и по въпроса за налагане на привременни и обезпечителни мерки. Конвенцията нито изисква, нито пречатства налагането, отказа за налагане или прекратяването на привременни и обезпечителни мерки от съд на договаряща държава. Тя не засяга и възможността една от страните по споразумението да поиска налагането на такива мерки. Привременните и обезпечителни мерки могат да се отнасят до разпореждане за „замразяване“ на активите на ответника (запор, възбрана), налагане на мярка, забраняваща на ответника да извърши определено действие, което би могло да застраши упражняването на правата на ищеца, разпореждане за събиране на доказателства. Целта на привременните и обезпечителни мерки е да обезпечи позицията на една от страните по споразумението за избор на съд, която има намерение да започне или е започнала защита на правата си по съдебен ред⁶¹.

Съдът, който налага привременни и обезпечителни мерки го прави съгласно собственото си право. Съдът, избран от страните със споразумението за избор на съд, може на общо основание да наложи всякакви привременни мерки, които счита за подходящи. Ако привременна мярка, която е наложена от този съд, стане постоянна, съгласно Конвенцията тя ще подлежи на изпълнение в други договарящи държави. Ако е само временна, тя няма да представлява

⁶¹ Първоинстанционният английски съд по делото *Motacus Constructions Limited v. Paolo Castelli S.P.A.* [2021] EWHC 356 (TCC) приема, че споразумението за избор на съд при условията на изключителна компетентност в полза на парижките съдилища (Франция) в договор за строителни работи, които се извършват в Лондон, не възпрепятства английския съд да издаде решение (без провеждане на пълно производство – т.нар. summary judgement), с което да утвърди акта на английския правоприлагащ орган в областта на строителните спорове. Това се приема за допустимо, защото актът на органа, който решава спорове в областта на строителството по силата на специален закон (Housing Grants, Construction and Regeneration Act 1996) представлява привременна и обезпечителна мярка по чл. 7 от иначе приетата за приложима в случая Хагска конвенция от 2005 г.

„съдебно решение“ по чл. 4(1)⁶². В случай че избраният съд е постановил съдебно решение, което трябва да бъде признато и изпълнено в друга договаряща държава, в която са били вече наложени привременни мерки, замолената държава има задължение по чл. 8 да отмени тези привременни мерки (ако продължават да са в сила), доколкото те са несъвместими с постановеното в съдебното решение на избрания съд. Например ако съд, различен от избрания съд, разпореди замразяване на активи с цел обезпечение на претендирано от ищеца право, но избраният съд постанови, че ищецът няма такова право, разпоредилният „замразяването“ съд трябва да го отмени, ако съдебното решение на избрания съд подлежи на признаване съгласно Конвенцията, и разпоредилният замразяването съд бъде замолен да признае съдебното решение⁶³.

V. Признаване и изпълнение

1. Общи положения – чл. 8

Съдебно решение, постановено от съд на договаряща държава, посочен в споразумение за избор на съд с изключителна компетентност, се признава и изпълнява в другите договарящи държави в съответствие с правилата на Конвенцията – чл. 8(1)⁶⁴. Признаване и/или изпълнение на съдебното решение може да бъде отказано единствено на основанията, които са посочени в Конвенцията⁶⁵. Не се допуска замоленият съд да преразглежда по същество съдебно решение, постановено от съда по произход⁶⁶. Той е обвързан от фактическите констатации, въз основа на които съдът по произход е основал своята компетентност⁶⁷, освен ако решението е постановено неприсъствено – чл. 8(2).

⁶² Под „съдебно решение“ се разбира решение по същество на делото.

⁶³ Пар. 162–163 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

⁶⁴ Чл. 12 приравнява спогодби, одобрени от съд на договаряща държава, посочен в споразумение за избор на съд с изключителна компетентност, или сключени пред такъв съд по време на производството, които подлежат на изпълнение по същия ред като съдебно решение в държавата по произход, на съдебно решение с оглед на изпълнението им по реда на Конвенцията.

⁶⁵ Сингапурски съд с решение по делото *Ermgassen & Co Ltd v Sixcap Financials Pte Ltd* от 19.06.2018 г. за първи път е признал и допуснал до изпълнение в Сингапур съдебно решение на английски съд, по което сезираният съд е приел компетентността си въз основа на изключително споразумение за избор на съд, при действието на Хагската конвенция от 2005 г.

⁶⁶ Освен доколкото това е необходимо за прилагането на разпоредбите на глава III от Конвенцията.

⁶⁷ Тук под компетентност се разбира изрично, според пар. 165–166 от Доклада Hartley/ Dogauchi, компетентност, основана на споразумението за избор на съд. Ако компетентността е приета на друго основание – например местоживеенето на ответника, задължителността на фактическите констатации на съда по произход на съдебното решение от-

По отношение на основанията за отказ от признаване и изпълнение в чл. 9, б. в), г) и д), които не са свързани с определянето на компетентността на избрания съд, а с обществения ред и процесуалната справедливост, сезираният съд прави преценката, в съответствие с тези букви – дали ответникът е бил уведомен; дали е налице измама; или дали процесът е бил справедлив, независимо от констатациите на съда по произход⁶⁸.

Съдебно решение се признава, единствено ако то поражда действие в държавата по произход и се изпълнява, единствено ако подлежи на изпълнение в държавата по произход – чл. 8(3). В допълнение чл. 8(4) предвижда, че признаването или изпълнението може да бъдат отложени или отказани, ако съдебното решение се обжалва в държавата по произход или ако срокът за обжалване по общия ред не е изтекъл. Отказът не препятства последващо подаване на молба за признаване или за изпълнение на съдебното решение

Ако производството първоначално е било заведено пред съда, посочен в споразумението за избор на съд, но този съд го е прехвърлил на друг съд *в същата държава*, което е позволено от чл. 5(3)⁶⁹, задължението за признаване на съдебното решение проявява действие. В този случай обаче може да бъде отказано признаването или изпълнението на съдебно решение срещу страна, която своевременно се е противопоставила на прехвърлянето в държавата по произход – чл. 8(5). Признаването може да се откаже само в полза на лицето, възразило срещу прехвърлянето. Ако едната страна възрази срещу прехвърлянето, но съдът, на който е прехвърлено делото, постанови решение в полза на тази страна, другата страна не може да се противопостави на признаването и изпълнението на основание, че делото не е трябвало да бъде прехвърлено, тъй като тя не е възразила срещу прехвърлянето.

пада. Според Доклада Hartley/ Dogauchi, Конвенцията в частта си относно признаването и изпълнението на съдебни решения, се прилага и по отношение на такива решения, по които избраният съд на договаряща държава е приел компетентността си на друго основание (напр. местоживееене на ответника), но при наличието на действително споразумение за избор на този съд относно спорното правоотношение. Това означава, че когато съдът по произход е основал своята компетентност на споразумението за избор на съд, разпоредбата се прилага към фактически констатации, свързани с формалната и материалната действителност на споразумението, включително правоспособността на страните според правото на държавата на избрания съд. Сезираният с искане за признаване и изпълнение съд на договаряща държава, обаче не е обвързан от правната квалификация на тези факти, направена от съда по произход.

⁶⁸ Например, констатацията от съда по произход, че не е взел подкуп не обвързва съда, сезиран с искане за признаване и изпълнение на съдебното решение.

⁶⁹ В този случай избраният съд трябва да има право на преценка дали да прехвърли делото, ако е задължен да го направи, тази разпоредба не проявява действие.

2. Основания за отказ от признаване и изпълнение – чл. 9

Съдебното решение, постановено от избрания съд трябва да бъде признато и изпълнено, освен ако не се установи някое от основанията за отказ по чл. 9. В случай че такова е налице, сезираният съд на договаряща държава не е длъжен да признае и изпълни решението. На първо място признаването и изпълнението може да бъдат отказани, ако *споразумението за избор на съд е „нищожно съгласно правото на държавата на избрания съд“*, освен ако избраният съд не е постановил, че споразумението е действително – чл. 9, б. „а“. Целта на последното допълнение е да се избегнат противоречащи си решения относно действителността на споразумението между отделните договарящи държави – всички те са длъжни да прилагат правото на държавата на избрания съд, както и да зачитат всяко решение по този въпрос, постановено от този съд.

Второто изключение по чл. 9, б. „б“ се отнася до *неспособността на страните да сключат споразумението за избор на съд* съгласно правото на замолената държава, което включва и нормите на международното частно право. Разпоредбата на чл. 9(б) следва формулировката, използвана в чл. 6, б. „б“, но в разглежданата хипотеза способността на страните се преценява от гледна точка на съда, сезиран с искането за признаване и изпълнение по неговото право. Когато се съобразява дали страната по споразумението е способна съгласно правото на държавата на избрания съд, сезираният съд е обвързан от решението по този въпрос на този съд (чл. 9, б. „а“). Това не е така, когато замоленият съд преценява дали страна е дееспособна по правото на сезирания съд. И в двата случая обаче сезираният съд е обвързан от всички релевантни констатации относно фактите на съда по произход (освен ако решението е постановено неприсъствено).

Третото основание, посочено в чл. 9, б. „в“, при което може да се откаже признаване и изпълнение на решението се отнася до *надлежното уведомяване на ответника*. То включва две основания. Първото по б. „в“, подточка i), е свързано с интересите на ответника; докато второто по б. „в“, подточка ii), е свързано с интересите на държавата, в която се извършва уведомяването⁷⁰.

Според чл. 9, б. „в“, подточка i) признаване и изпълнение на решението може да бъде отказано ако документът за образуване на производството или равностоен документ, съдържащ основните елементи на иска не е бил връчен на ответника в необходимия срок и по начин, който би му позволил да организира своята защита. Това правило не се прилага ако все пак ответникът, въпреки че не е бил надлежно уведомен, се е явил и е представил своята защита, без да оспорва уведомяването пред съда по произход, в случай че законодателството на държавата на произход позволява уведомяването да бъде оспорвано. Това допълнение към правилото има за цел да мотивира ответника

⁷⁰ Пар. 185 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

да направи своите възражения в рамките на първоначалното производство, а не впоследствие в производството по екзекватура.

Разпоредбата на чл. 9, б. „в“, подточка ii) предоставя защита на държавата, в която се извършва уведомяването като поставя изискването документът за образуване на производството да е бил връчен на ответника в замолената държава по начин, несъвместим с основните принципи за връчването на документи в тази държава. Част от държавите, основно тези, чиито системи са основани на общото право, не възразяват срещу връчването на призовки и други съдебни документи на тяхната територия без участието на техни държавни органи, доколкото това действие се квалифицира като „предаване на информация“. Сравнителноправно, други държави приемат връчването на документи за образуване на производството (въобщо на съдебни документи) за официално действие, свързано с упражняване на публичноправни функции и смятат, че суверенитетът им е нарушен, ако чуждестранна искова молба (и други съдебни документи) бъде връчена на тяхната територия без тяхно разрешение. Такова разрешение се предоставя чрез международноправен акт, в което се определя приложимата процедура⁷¹. Тази група от държави (включително и в България), биха могли да не признаят и изпълнят чуждестранно съдебно решение, ако искът е бил връчен на тяхната територия по начин, който не е в съответствие с приложимите международноправни и вътрешноправни източници.

Съгласно чл. 9, б. „г“ признаването или изпълнението може да бъде отказано, ако съдебното решение е получено чрез *измама, свързана с производството*. Измамата може да е във връзка с подкупването на съдия или свидетел от страна в производството или укриването на доказателства. В повечето договарящи държави тези въпроси биха могли да бъдат сведени до основанието, свързано с обществен ред, но доколкото това не е така по отношение на всички държави, в разпоредбата на чл. 9 се включва и самостоятелно основание за отказ от признаване и изпълнение, във връзка с измамата, свързана с производството⁷².

Следващото основание по чл. 9, б. „г“ се отнася до *обществения ред*. Признаването или изпълнението на съдебно решение може да бъде отказано ако това би било явно несъвместимо с общественения ред на замолената държава. Разпоредбата конкретизира, че това се отнася по-специално до случаите, в които конкретното производство, по което е постановено съдебното решение, е несъвместимо с *основните принципи на процесуална справедливост* на дър-

⁷¹ Основният международноправен акт в материята е Хагската конвенция от 15 ноември 1965 г. за връчване в чужбина на съдебни и извънсъдебни документи по граждански или търговски дела. В рамките на ЕС, при условията на по-тясно сътрудничество между съдилищата на държавите членки за тази цел се прилага Регламент (ЕС) 2020/1784 от 25 ноември 2020 година относно връчване в държавите членки на съдебни и извънсъдебни документи по граждански или търговски дела („връчване на документи“).

⁷² **Hartley**, T. Choice of Court Agreements under ..., p. 201.

жавата, в която се търси признаване и изпълнение. Това допълнение обаче не цели да ограничи действието на понятието за обществен ред по Конвенцията до неговите процесуални аспекти. Материалноправният обществен ред също е включен в основанието по буква „Г“.

Шестото изключение по Конвенцията от задължението за признаване и изпълнение на съдебно решение, се отнася до *несъвместимите съдебни решения*. Разпоредбите на чл. 9, б. „е“ и б. „ж“ са свързани със ситуация, в която е налице противоречие между съдебното решение, чието признаване и изпълнение се иска и друго съдебно решение, постановено между същите страни. Хипотезата по чл. 9, б. „е“ се отнася за случай, в който несъвместимото съдебно решение е постановено от съд в замолената държава. Това съдебното решение се ползва с предимство, независимо дали е постановено първо във времето. Сезираният съд има право да даде приоритет на съдебно решение, постановено от съд от неговата държава, дори ако това съдебно решение е постановено след съдебното решение на избрания съд на договаряща държава. Прилагането на тази разпоредба изисква страните по делото да бъдат същите, но не е необходимо да има съвпадение в предмета на делото.

Хипотезата по чл. 9, б. „ж“ се отнася за ситуация, в която и двете съдебни решения са постановени от чуждестранни съдилища. В този случай може да се откаже признаване и изпълнение на съдебното решение, постановено от избрания съд на договаряща държава, само ако са изпълнени следните изисквания: първо, съдебното решение на избрания съд трябва да е постановено след несъвместимото съдебно решение; второ, страните трябва да бъдат същите; трето, предметът трябва да бъде същият; и четвърто, противоречащото съдебно решение трябва да отговаря на условията, необходими за неговото признаване и изпълнение в замолената държава.

3. Предварителни въпроси

Предварителният въпрос е въпрос, който трябва да бъде решен, преди да може да се реши основният въпрос по спора. При това положение решението по основния въпрос зависи, поне отчасти, от решението по предварителния въпрос. Например, ако основният въпрос е дали определени права по договор са били прехвърлени действително, съдът може да се наложи първо да реши дали тези права са съществували. Така съществуването на правата би бил предварителният въпрос; а валидността на прехвърлянето им, ще бъде основният въпрос.

Друг пример, който може да се даде е във връзка с лицензионен договор за предоставяне на ползването на права върху обект на индустриалната собственост (например патент)⁷³. В случай че се предяви иск от една от страните за

⁷³ Това е хипотезата с най-голямо практическо приложение и е предмет на уредба в отделна разпоредба – чл. 10(3).

обезщетение въз основа на договора, съдът може като преюдициален въпрос да трябва да се произнесе по действителността на патента. Решаването на преюдициалния въпрос проправя пътя за основното съдебно решение дали ответникът трябва или не трябва да плати обезщетение. Сезираният съд трябва да признае това съдебно решение и съответно, ако бъде присъдено заплащането на обезщетение, да изпълни решението, доколкото то е постановено от избрания съд при условията на Конвенцията. В този контекст възниква допълнителният въпрос, дали замоленият с изпълнението съд е длъжен съгласно Конвенцията да признае и постановеното в решението по предварителния въпрос? Проблемът е какво се случва, ако предварителният въпрос е извън предметния обхват на Хагската конвенция от 2005 г., докато основният въпрос попада в този обхват?

В държавите, чиито системи са основани на римското право, съдебното решение обикновено поражда действие само по отношение на присъденото по основния иск в диспозитива, докато в държавите от системата на общото право съществува принцип, състоящ се в недопускането на възражение, противоречащо на предишно изявление (*issue estoppel*) и обстоятелство, установено по предходно дело (*collateral estoppel*). Според този принцип, съдът, при определени обстоятелства, е длъжен да признае заключения по предварителен въпрос, постановени по предходно съдебно решение. Това правило намира приложение независимо от това дали съдебното решение е постановено от съдилищата на същата държава или от съд на друга държава. Отношението на Конвенцията към този принцип е неутрално. Разпоредбата на чл. 10 не поставя изискване за признаването или изпълнението на постановеното по такива предварителни въпроси, но също така допуска това да стане при условията на процесуалното право на замолената държава⁷⁴.

Според чл. 10(1), когато въпрос, изключен от обхвата на Конвенцията (в съответствие с чл. 2(2) или чл. 21), се поставя като предварителен въпрос, постановеният по този въпрос съдебен акт не се признава или изпълнява съгласно Конвенцията. Следващата разпоредба на чл. 10(2) се отнася до ефекта на постановеното по предварителния въпрос върху основното съдебно решение. Може да бъде отказано признаване или изпълнение на съдебно решение, ако и доколкото това съдебно решение се основава на съдебен акт по въпрос, изключен от предметния обхват на Конвенцията по чл. 2(2). Това означава, че дори ако самият предмет на съдебното решение е в обхвата на Конвенцията, признаването или изпълнението може да бъде отказано до степента, в която се основава на решение по въпрос извън обхвата на Конвенцията. Предвидено е (в чл. 10(4)) и подобно правило по отношение на постановеното по предварителен въпрос, изключен съгласно декларация, направена от държавата на сезирания съд по чл. 21.

⁷⁴ Пар. 194–197 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

Разпоредбата на чл. 10(3) установява специално правило по отношение на преюдициалните въпроси, които се отнасят до право на интелектуална собственост (различно от авторско право и сродните му права). Когато е постановено решение на съд относно действителността на право върху интелектуална собственост, различно от авторско право и сродните му права, признаването или изпълнението на съдебното решение може да бъде отказано или отложено единствено когато: (а) този акт е несъвместим със съдебно решение или решение на компетентен орган⁷⁵, постановено в държавата, съобразно правото на която е възникнало правото на интелектуална собственост; или (б) в тази държава има висящо производство относно действителността на това право върху интелектуална собственост.

4. Обезщетения

Формулирането на текста на чл. 11 относно обезщетенията с наказателен характер предизвиква разгорещени дебати на дипломатическата сесия, на която се приема Конвенцията⁷⁶. Основното възражение е към присъждането на такъв тип обезщетения със значителен размер от съдилищата в САЩ. Размерът на обезщетенията с наказателен характер се преценява като прекомерен, поради което съществува отпор от изпълнението на такива решения на американските съдилища в други държави.

От своя страна, американските юристи посочват, че обезщетенията с наказателен характер често имат напълно легитимни функции, които в други правни системи се изпълняват от други правни институти. Като пример се посочват обезщетенията, които се присъждат по правото на други държави с цел да компенсират причинени болки и страдания (нематериални вреди) без да са налице обективни критерии за определяне на точния размер на такова обезщетение. В този контекст обезщетенията, които се определят като наказателни, всъщност имат компенсационен характер. Освен това, присъденото плащане в съдебното решение по американското право не включва в себе си разноските по делото. Така, обезщетенията с наказателен характер покриват и съдебните разноски за спечелилата делото страна.

В контекста на тези позиции, се изготвя и текстът на разпоредбата на чл. 11, според която признаване или изпълнение на съдебното решение може да бъде отказано, ако и доколкото това съдебно решение присъжда обезщетение, включително обезщетение с наказателен или назидателен характер, което не обезщетява страната за действително претърпените вреди или понесените болки и страдания. Сезираният съд отчита дали и доколко присъденото от съда по произход обезщетение за вреди покрива съдебните разноски.

⁷⁵ Например Патентното ведомство.

⁷⁶ **Hartley**, T. Choice of Court Agreements under ..., p. 203.

Предвид дискуссионния характер на текста на чл. 11, разпоредбата е придружена от декларация, която има за цел да тълкува смисъла на нормите⁷⁷. На първо място, се посочва принципното положение, че съдебните решения, основаващи се на споразумение за избор на съд, учредяващо изключителна компетентност, което присъжда обезщетение на ответника, подлежат на изпълнение по Конвенцията. Допълнителното основание за отказ от признаване и изпълнение на съдебни решения, които присъждат обезщетения с наказателен характер се дължи на това, че в някои държави клаузата за обществен ред е с много тесен обхват и прилагането ѝ не би довело до отказ от изпълнение на такива решения.

От декларацията става ясно, че за квалификацията на вида на вредите и обезщетението не трябва да се съди единствено от наименованието им в текста на съдебното решение. Обезщетение, което е посочено като такова с наказателен характер, може всъщност да бъде предимно с компенсационен характер и обратното. Съдът, сезиран с искането за признаване и изпълнение, не следва да прави преценка дали би присъдил обезщетение в същия или подобен размер. В случаите когато не са налице обективни, количествени критерии за определяне на причинените вреди (например за неимуществени вреди), решението може да се откаже да бъде изпълнено единствено ако размерът на обезщетението е без всякакво съмнение прекомерен. Тогава размерът може да бъде намален, но не задължително до този, който би присъдил замоленият съд в конкретния случай. Замоленият съд не може да откаже да изпълни решението за целия размер на обезщетението, а единствено да намали този размер, до ниво, при което обезщетението не би имало явно наказателен характер.

В този контекст, чл. 15 допуска признаване или изпълнение на обособяема част от съдебно решение, когато се иска признаването или изпълнението на тази част или когато само част от съдебното решение може да бъде призната или изпълнена съгласно Конвенцията. Така ако част от решението се отнася до въпрос извън предметния обхват на Конвенцията или до такава част от обезщетението, което има наказателен или назидателен характер, то останалата част от решението подлежи на изпълнение.

5. Процедура по признаване и изпълнение

Процесуалните въпроси, свързани с производството по признаване и допускане до изпълнение на съдебното решение, както и във връзка със самото изпълнение на присъденото по решението, се уреждат от правото на замолената държава доколкото в Конвенцията не е предвидено нещо друго. Документите, които трябва да бъдат представени от страната, която иска признава-

⁷⁷ Пар. 205 от Доклада Hartley/ Dogauchi, който реферира към протокол от сесия на Хагската конференция по международно частно право – Minutes No 19 of the Twentieth Session, Commission II, paragraphs 13 and 14.

не или изпълнение са посочени в чл. 13(1)⁷⁸. В допълнение, ако съдържанието на съдебното решение не позволява на замоления съд да провери дали са спазени условията по Конвенцията, този съд може да изиска всякакви други необходими документи. Молбата за признаване или изпълнение може да бъде придружена от документ, издаден от съд на държавата по произход във формата, установена и публикувана от Хагската конференция по международно частно право⁷⁹. Ако посочените в настоящия член документи не са съставени на официалния език на държавата, до която е отправена молбата, те се придружават от легализиран превод на официалния език, освен ако правото на замолената държава не предвижда друго⁸⁰.

VI. Заключение

Хагската конвенция от 2005 г. представлява първия завършен опит в глобален мащаб за международна конвенция, която съдържа правила за директна международна компетентност по граждански и търговски дела. Проектът, в резултат на който се изготвя Конвенцията, започва с много по-амбициозната цел да се приемат набор от основания за директната международна компетентност, приемливи за държави, принадлежащи към различни нрави, традиции и системи. Изборът на съд на този етап се оказва това основание за международна компетентност, чието съобразяване (при определени условия) е потенциално приемливо за всички заинтересовани държави. Конвенцията търпи ограничения с оглед на сравнително тесния си предметен обхват, както и възможността за изключване на конкретни въпроси от обхвата ѝ от страна на всяка една присъединяваща се държава посредством декларация. Невключването на споразуменията за избор на съд, които учредяват неизключителна компетентност, също намалява практическото значение на акта.

На този етап, успехът на Хагската конвенция от 2005 г. не може да се сравнява с този на Нюйоркската конвенцията от 1958 г. в областта на арби-

⁷⁸ Тези документи са: (а) пълно и заверено копие от съдебното решение; (б) споразумението за избор на съд с изключителна компетентност, заверено копие от него или друго доказателство за неговото съществуване; (в) ако съдебното решение е постановено неприсъствено – оригинала или заверено копие на документ, който удостоверява, че на неучастващата страна е бил връчен документът за образуване на производството или равносвойният документ; (г) всички необходими документи, за да се удостовери, че съдебното решение поражда действие в държавата по произход или, където е приложимо, че подлежи на изпълнение в тази държава; (д) удостоверение от съд на държавата по произход, че съдебната спогодба или част от нея подлежи на изпълнение по същия ред като съдебно решение в държавата по произход (в случай, че се иска признаване или изпълнение на съдебна спогодба).

⁷⁹ Пар. 194–197 от Доклада Hartley/ Dogauchi.

⁸⁰ Чл. 13(4).

тража, чийто модел на правна уредба в голяма степен следва. Съществува и допълнителна съгласуваност с уредбата на пророгационното споразумение в Регламент (ЕС) №1215/2012, което прави сравнително ясно съотношението между двата акта и условията за прилагането им от съдилищата на държавите членки. За разлика от регламента, уредбата в Конвенцията няма дерогиращо действие по отношение на вътрешноправните източници, което означава, че тя въвежда един компромисен подход на правна уредба, потенциално приемлив за голям брой държави, без да изключва действието на друг по-либерален националноправен режим. Засилването на значението на Конвенцията зависи от постигането на по-широк географски обхват от договарящи държави.

ЛИТЕРАТУРА

- Сърбинова**, Дафина. Действителни ли са едностранните юрисдикционни клаузи? – *Търговско и облигационно право*, 2013, № 7, 27–40.
- Ahmed**, M. and P. **Beaumont**. Exclusive choice of court agreements: some issues on the Hague Convention on choice of court agreements and its relationship with the Brussels I recast especially anti-suit injunctions, concurrent proceedings and the implications of BREXIT. – *Journal of Private International Law*, 2017, Vol. 13, № 2.
- Beaumont**, P. Hague Choice of Court Agreements Convention 2005: Background, Negotiations, Analysis and Current Status (2009) 5. – *Journal of Private International Law*.
- Brand**, R. A. and P. M. **Herrup**. The 2005 Hague Convention on Choice of Court Agreements: Commentary and Documents. Cambridge University Press, 2008.
- Hartley**, T. Choice of Court Agreements under the European and International Instruments. Oxford University Press, 2013.
- Hartley**, T. The Hague Choice of Court Convention. – *European Law Review*, 2006, 31(3).
- Magnus/Mankowski**. European Commentaries on Private. International Law, Brussels Ibis Regulation, 2016.
- Schulz**, A. The Hague Convention of 30 June 2005 on Choice of Court Agreements. (2006) 2. – *Journal of Private International Law*.
- Thiele**, C. The Hague Convention on Choice of Court Agreements: Was It Worth the Effort?, In: Eckart Gottschalk and others (eds.). Conflict of Laws in a Globalized World. Cambridge University Press, 2007.
- Von Mehren**, A. T. Recognition and Enforcement of Foreign Judgments: A New Approach for the Hague Conference. – *Law & Contemporary Problems*, issue 57/1994.
- Wilderspin**, M., L. **Vyskoka**. The 2019 Hague Judgments Convention through European lenses. – *Nederlands Internationaal Privaatrecht*, Vol. 1 (2020).

ЕВОЛЮЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА МЕЖДУНАРОДНАТА СИГУРНОСТ СЛЕД 1989 Г. – КРАЙЪГЪЛНИ КАМЪНИ, ПОДВОДНИ ТЕЧЕНИЯ

МИРА КЪНЕВА*

Катедра „Международно право и международни отношения“

Резюме: Този обзор представя тридесетгодишното развитие на българския академичен дебат относно международната сигурност след промените от 1989 г. Той анализира извървяването на пътя до поврата от блоковата солидарност към евро-атлантическата интеграционна динамика и изследва последиците от устойчивата пасивна позиция на страната към глобалните ѝ ангажменти. Прегледът на академичния дебат апробира три допускания във връзка с три структурни и темпорални части на изследването: през 1990-те години българската епистемна общност успява да промени парадигмата си на мислене в посока на включване и приспособяване към сложната взаимозависимост в света и се опитва да се абстрахира от стереотипизирането ѝ с конфликтността на региона; през първото десетилетие на XXI век българските учени се отдават на повече себerefлексия, като изострят чувствителността си към перспективата за европеизация, докато запазват критичността си спрямо спорадичните провали на България да се докаже като лоялен съюзник и отговорна държава-членка; през следващото десетилетие българските учени и практики стават малко по-резервирани към възможностите за дълбочаването на изследванията на международната сигурност, макар и все още да допринасят активно към разширяването на дебата с нови проблеми.

Ключови думи: изследвания на международната сигурност, българска епистемна общност, академичен дебат.

* Главен асистент по международно право и международни отношения в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по право.

MILESTONES AND UNDERCURRENTS IN THE COURSE OF THE EVOLUTION OF BULGARIAN STUDIES ON INTERNATIONAL SECURITY AFTER 1989

MIRA KANEVA**

Department of International Law and International Relations

Abstract: This review follows three decades of the Bulgarian academic debate on international security. It analyzes the run-up to Bulgaria's U-turn from bloc solidarity to Euro-Atlantic integration dynamics and studies the aftermath of the persistently inactive stance towards global commitments. It verifies three assumptions in conjunction with three structural and temporal units of the research: during the 1990s Bulgarian epistemic community has shifted the paradigm to inclusion and adaptation within the complex interdependence and has been making attempts to abstain from being stereotyped with its turbulent neighborhood; throughout the 2000s Bulgarian scholars have become more self-reflective and sensitive to the Europeanization perspective and more critical towards sporadic failures to be a loyal ally and an accountable member-state; the 2010s saw Bulgarian academia and practitioners becoming a little bit reticent as to the deepening perspectives in international security studies although they still actively contribute to broadening the debate with new issues.

Keywords: international security studies, Bulgarian epistemic community, academic debate.

Увод

Поводът за изследването е двоен – настоящата 130-годишнина от полагането на основите на юридическо образование в България, в рамките на което се изучават Международни отношения и съответно предстоящата 30-годишнина от началото на обучението в специалността (първоначално по единна магистърска програма, а после по отделни магистърски програми, една от които е посветена на международната сигурност). То се самоопределя като първото себerefлексивно проучване на еволюцията в анализите и прогнозите по проблемите на международната сигурност в българската научна литература, като причината за по-ранното датiranje е преломният момент на края на Студената война, довел до поврат в мисленето за международната сигурност.

Статията е построена върху хипотези, които ще бъдат апробирани в хода на дискурсивния анализ на неизчерпателен, но сравнително представителен брой научни трудове на български изследователи (ок. 70 бр. на български и английски език) и три ключови стратегически документа от периода. Изходният материал е структуриран за улеснение по десетилетия, доколкото по-дългите отрязъци от време позволяват да се правят изводи за плавни натрупвания или внезапни завой в линейното развитие. Началните предположения проследяват

** Chief Assist. Prof. in International Law and International Relations at the Faculty of Law, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Ph.D

динамиката на „обратен завой“ (в англоезичната литература за технологичния прогрес той се нарича *U-turn*) – от начален тласък през пик до спад с елементи на регрес в перцепциите за ролята на България в глобалната среда на сигурността. Първата хипотеза е, че през последното десетилетие на XX в. възприятието за международната сигурност от българската перспектива е на постепенно, но все още неуверено включване в и адаптиране към процесите на взаимозависимост и най-вече избягване на отпадане или изключване поради непосредствения контекст на повече или по-малко насилствено разпадане на държавност в бивша Югославия и бившия Съветски съюз. Втората хипотеза е, че през първото десетилетие на XXI в. чувствителността към международната сигурност се изостря, като засилена активност се отчита в рамките на евро-атлантическата интеграция и поемането на задачи от страна на България като лоялен съюзник и отговорна държава членка. Третата хипотеза е, че през второто десетилетие на XXI в. се наблюдава инертност при ангажираността в разрешаването на проблемите на международната сигурност, като по-често се идентифицира сложността на новите хибридни заплахи, отколкото да се предлага или дава конкретен принос.

Теоретично-емпиричната рамка

Сигурността има фундаментално значение за разбирането на международните отношения, като тя има самостоятелна същност, която не позволява „пришиването“ ѝ нито към политиката на силата (както я виждат реалистите в контекста на оцеляването на държавите), нито към мира (както я определят либералите в контекста на стабилния глобален ред). Именно в края на Студената война конструктивистите се заемат с тази „недоразвита“ концепция¹, която дотогава е крайно политизирана в двата лагера, за да остане време и място за задълбочен себerefлексивен теоретичен анализ. След „еманципацията“ на държавите от Източния блок малките страни като България се сблъскват с нуждата да опознаят несигурната среда на заплахи, в която те са поставени в уязвима позиция поради определени обективни дефицити. Процесът на учене и най-вече прогнозиране относно международната сигурност позволява навигацията в бурните ѝ води, без малката държава да се люшка между крайностите или на параноята и съответно политика на изолационизъм, или на апатията и съответно обновена политика на конформизъм. По-голямото предизвикателство се оказва именно прескриптивната, а не дескриптивната част от изследванията, защото както *Гадис* щрихира този парадокс, теорията изисква абстрахиране от реалността, но „ако се очаква прогнозите, извлечени от теорията, да са осъществими, те все пак трябва да са свързани с реал-

¹ **Buzan**, Barry. *People, States & Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Colchester, UK: ECPR Press, 2007, p. 26–32.

ността“². До 1989 г. не се изисква особен прогностичен потенциал от страна на сателитите, защото те следват предсказуема траектория на движение.

На пръв поглед в рамките на повече от тридесетилетния период след края на Студената война на българските теоретици и практики в полето на международната сигурност се налага да направят големия скок от тясното, идеологически клиширано в рамките на Източния блок виждане за сигурността към по-широкото такова в перспективата на интеграцията, партньорството и мултилатерализма. Вторият прочит обаче разкрива, че доста по-сложно се оказва задълбочаването на повърхностното милитаристично и държавоцентрично разбиране на концепцията за сигурността към реторическите ѝ значения на „нееднозначен символ“³. Задължително в тази връзка е абстрактните анализи и конкретните стратегически документи да се поставят в съответния контекст. Споделям виждането на представителите на Копенхагенската школа в изследванията на международната сигурност *Barry Buzan* и *Lene Hansen*, че няма изначална обективна истина в тази проблемна сфера, а тя подлежи на концептуално, нормативно и емпирично оспорване⁴. Възприятието за международната сигурност е телеологично и исторически обусловено, а абстрахирането от наученото би довело до безсмислено усилие по „преоткриване на колелото“ в знанията за нея.

Разбира се, в рамките на отрязък от време (в средносрочна перспектива) се установява определена мисловна рамка за проблемите на международната сигурност, която е плод на вътрешната рефлексия чрез академичния дебат, но външните фактори разколебават стабилността на тези теоретични модели и могат да доведат до своеобразна „научна революция“ (по *T. Кун*). Критичните събития в международните отношения променят парадигмата, като съществува консенсус, че такива в световен мащаб са краят на Студената война и терористичните атаки от 9/11⁵. За българския контекст първото има конститутивно значение, доколкото задава качествено нова насока в мисленето и действията в полето на сигурността; второто има катализиращ ефект по-скоро в практически смисъл, доколкото тласка към по-голяма ангажираност в евро-атлан-

² **Gaddis**, John Lewis. *International Relations Theory and the End of the Cold War. – International Security*, 1992–1993, vol. 17, № 3, Winter, p. 55.

³ **Wolfers**, Arnold. “National Security” as an Ambiguous Symbol. – *Political Science Quarterly*, 1952, vol. 67, № 4, p. 481.

⁴ **Buzan**, Barry, **Lene Hansen**. *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 4.

⁵ Пантев нарича критичните събития в международната сигурност „сривови“ (краят на Втората световна война, разпадането на СССР и атаките от 11 септември 2001 г.):

Пантев: Пламен. *Международните преговори в областта на сигурността*. София: Софи-Р, 2009, с. 40–42.

Тук си служи с интерпретация на класификацията на критичните събития в:

Buzan Barry, **Lene Hansen**. *The Evolution of International Security Studies...*, p. 54–57.

тическото пространство (членство в НАТО) и в глобален план (участие в Съвета за сигурност на ООН); по-късно катализиращ ефект имат процеси като цикличните икономически кризи, устойчивите нива на идеен радикализъм (крайно десен популизъм и крайно лява политическа коректност), надигащите се недемократични центрове на сила като Китай и Индия, ревизионизмът на Русия с няколко върхови точки като агресията в Грузия и в Украйна. Обратно, други събития имат отложен ефект, тъй като се разглеждат като значими от извънакадемични субекти (медии, гражданско общество, отделни политически участници), а академичните субекти разпознават теоретичната им тежест на по-късен етап – такива са нетрадиционните заплахи като екологичната и енергийната, които попадат в българския дискурс едва през второто десетилетие на настоящия век. Що се отнася до академичните субекти в България, те преминават през различни фази на институционализация след 1989 г., плавно придобиваща хоризонтален мрежов характер – наред с традиционните вертикално организирани университетски центрове се утвърждават извънакадемични форуми за изява (неправителствени асоциации и фондации, проекти, изследователски мрежи за обмен на кадри и знания в рамките на т.нар. семинарна дипломация).

1990-те години: пасивност, присламчване (jumping on the bandwagon) или привързване (allying)

Контекстът

Краят на Студената война изправя България пред необходимостта да избере стратегическа ориентация във вакуума след откъсването от съветската орбита през 1989 г. и формалното разпускане на Организацията на Варшавския договор през 1991 г. Американският учен и съветник по въпросите на националната сигурност *Збигнев Бжежински* нарича периода непосредствено след разпадане на биполярната структура „хладък мир“, който увенчава една „студена“ война, така както студеният мир слага край на гореща война.⁶ Извън клишетата, контекстът на сигурността несъмнено е претърпял революционни промени – отпада йерархично подредената в идеология и в един строй при действията си съветска сфера на влияние; засилва се тенденцията за деконцентрация на конфликтите в рамките на вътрешнодържавни противопоставяния и то стигащи до ескалация на насилието въз основа не на обективни рационални калкулации на интереса, а на субективно неясни аспекти на идентичността (етническа, религиозна, общностна); ескалира страхът от необузdana ядрена заплаха. В този ред на мисли председателят на Европей-

⁶ **Brzezinski**, Zbigniew. The consequences of the end of the cold war for international security. – *The Adelphi Papers*, 32: 265, 1991, p. 3.

ската комисия *Жак Делор* напомня за подразбиращата се символика на международната кредитна карта на средностатистическия потребител като изява на взаимозависимостта на световните пазари, но обратната страна на този „квантов скок“, напомня той, са някои „деградиращи“ глобални тенденции, които се очертават като заплахи в следващите десетилетия: демографският натиск, разрушаването на околната среда, разпространението на оръжия за масово унищожение и милитаризация, организирана престъпност, епидемични взривове и най-вече масови нарушения на човешките права, които изискват „универсално съзнание“ и правно задължение за солидарност.⁷ Разграфяването на средата на сигурността чрез отбранителни/нападателни съюзи, блокове и лагери не е вече валидна политическа картография, поради което изследователи като *Krause & Williams* (1996) предлагат разширяваща концепция с дотогава възприемани като неподатливи за научно познание категории като идентичността⁸, но особено валидни за непосредственото геостратегическо обкръжение на страната. За България, поела по пътя на демократизацията, е невъзможно да остане извън периметъра на сигурността на Запада. Нещо повече, наред с вакуума от изток, на запад тя е притисната от кръвопролитната дезинтеграция на Югославия, което на практика изключва всякакви други алтернативи на принадлежност като неразумни и безпринципни.

Дискурсът

Радикалната преориентация може да се проследи в рамките на по-малко от година. Партийната „*Стратегия за сигурност и сътрудничество*“ от 1989 г. е в сграбчващия захват на догматичното неотклонение – все още е в оборот шампованият изказ за сигурност, постижима само в рамките на „социалистическата общност“ и „другарската взаимопомощ“, тъй като е обусловена от диалектиката на „безусловен класов антагонизъм“ и „взаимно подозрение“ за ядрената заплаха⁹. През 1990 г. обаче тези заклинания са изчезнали и стратегическият документ „*Взаимозависимост и сигурност в международните отношения*“ говори с езика на взаимосвързаността в сигурността – „мирното съвместно съществуване“ (завръщане към лексиката на разведряването от преди две десетилетия) е обозначено като обективна закономерност, което ще спомогне за „преход към реалистично и отговарящо на интересите на цяло-

⁷ **Delors**, Jacques. The European Community and the New World Order. – Address to the Royal Institute of International Affairs – Speech/92/81. London, 7 September 1992. Available from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_92_81

⁸ **Krause**, Keith, Michael C. **Williams**. Broadening the Agenda of Security Studies: Politics and Methods. – *Mershon International Studies Review*, 1996, vol. 40, № 2, p. 229–254.

⁹ Стратегия на сигурност и сътрудничество (под ред. на Е. Савов). София: Партиздат, 1989, 283 с.

то човечество разбиране за национална сигурност“¹⁰. Плахото споменаване на промените в СССР като абстракцията на „ново политическо мислене“ на Горбачов вече е придобило конкретна осезаема форма на анализ на процесите по преустройство. Отчитам два еволюционни скока в концепциите за сигурността в българските изследвания, като доколкото първият се формира в условията на консенсус, вторият остава дискуссионен заради първоначалната дезориентираност в комплекса от глобални отношения на доскорошния блоков сателит.

Първият еволюционен скок е **осъзнаването на взаимозависимостта в глобален аспект**, което бележи най-ранните изследвания на международната сигурност през 90-те години на XX век, както пионерското изследване за всеобщата сигурност на Пантев (1992). Авторът описва тенденцията към „възприемане на общи за всички народи и държави стандарти за поведение с оглед оцеляване на човечеството при съхраняване на ценности и норми, присъщи за различните социално-политически системи“¹¹, с което отчита амбивалентната същност на глобалните процеси. Пак в полето на амбивалентното е коментирана възможността за ограничаване на „дезорганизиращите, увеличаващите ентропията“¹² в системата фактори като ядреното „сплашване“ чрез увеличаване на предвидимостта с международноправното регулиране. Този оптимизъм за съзнателно управление на стихийните процеси в лицето на традиционните военно-стратегически заплахи за сигурността съответства на очакванията за глобален либерален мир след края на Студената война.

Вторият еволюционен скок е свързан с **преосмислянето на ролята на малката държава като сравнително автономен участник в международните отношения**. Независимо от международноправния ѝ статус на суверенно равнопоставена, *Realpolitik* я изправя пред постоянна борба за оцеляване в среда, в която не може да разчита на самопомощ. Естествени са притесненията за сигурността, което изисква обсъждането на варианти как тя да бъде обезпечена отвъд политиката на национален егоизъм. Един такъв вариант за установяването на международен ред при засилващата се турбулентност на процесите на всички равнища се търси в регионалните структури на сигурността и сътрудничеството и по-специално в прозорливото разбиране за общността на сигурност като равнища на цивилизовани отношения между балканските държави, което изключва употребата на сила като средство за разрешаване на спорове¹³. На този оптимистичен етап се спекулира с интегрирането на ядрена

¹⁰ Взаимозависимост и сигурност в международните отношения (под ред. на Л. Петров). София: Изд. на БКП, 1990, 187 с.

¹¹ Пантев, Пламен. От ядрено „сплашване“ – към всеобща взаимна и равна сигурност. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 6–7.

¹² Пак там, с. 9

¹³ Обобщение на международната научна конференция „Международната система след краха на реда в отношенията Изток – Запад“, където авторът е в качеството си на

(!) Русия в единна Европа, на която пък ще се наложи да предоговори отношенията си със САЩ и Канада в НАТО, отчитайки военно-стратегическото ѝ отслабване, а самото интеграционно ядро, предвижда се правилно, ще се забави в консолидацията си (Пантев: 1993). Освен това налице е сравнително съгласие за отговорността, която малките държави носят и която вече не може да бъде размивана чрез тактики на „снишаване“¹⁴ зад пореден Голям брат; в някои случаи дори се възлагат умерени надежди България да внесе своя скромен дял в архитектурата на сигурността на Европа (Пантев: 1995).

Визията за търсене на принадлежност към европейските институции като всеобхватна система от многостранни юридически скрепени гаранции за сигурността е споделена и от Александров (1994). Той настоява, че отреждането на мястото на България като санитарен кордон е реплика на традиционните съюзни модели на Виенската и Версайската системи, принизяващ малката държава до придатък, който лесно може да бъде инструментализиран или за дефанзивни, или за експанзионистични цели. Поради това остават притесненията на автора в рамките на дилемата на сигурността на Балканите (с напomenяне за ревизионизма на Балканската Антанта от 1934 г.), които аргументират препоръката му за паралелни двустранни договорености, защитаващи суверенитета, включително с клауза *casus foederis*¹⁵. Без да се конкретизира подобен съюзник, от споменаването на сближаващите фактори като славянската идея и православието става ясно, че все още виждането за международната сигурност е в плен на симпатиите и антипатиите, а не на рационализирането на интересите и придържане към принципните позиции в изменената глобална среда.

Неминуемо едно от направленията на стратегическото мислене в областта на сигурността по това време са Балканите. В няколко изследвания в поредица (1993–1995 г.) се дискутира изборът пред Балканите – мир или война, европеизация или ребалканизация. В рамките на този ситуационен анализ се стига до убеждението, че не може да има сигурност и стабилност в региона въвн от действието на геополитическия фактор. Затова се обсъжда поляритетът в глобален аспект, като еднopolюсният модел е определен като преходен към бъдещия полицентричен модел на световната политика, в който са набелязани

представител на Института за международни отношения към БАН.

Пантев Пламен. Международната система търси себе си. – *Международни отношения*, 1993, № 2/3, с. 120–123.

¹⁴ **Пантев**, Пламен. Външната политика на България в Атлантико-Евро-Азиатската зона: формула на поведение в края на ХХ век. – *Международни отношения*, 1995, № 2, с. 12–20.

¹⁵ **Александров**, Евгени. Проблемът за съюзниците и националната сигурност. – Доклад от Конференцията „Националната несигурност – предизвикателства за България“. – *Международни отношения*, 1994, № 3, 5–109.

От същия автор: България и проблемът за съюзниците. – *Военен журнал*, 1995, № 1, с. 14–17.

пет центъра – Европа, Русия, САЩ, Източноазиатски център и Ислямската дъга – с различни интереси към Балканите, вариращи от логистично-стратегически цели през икономически калкулации до налагане на идентичност (пантюркизъм и ислямизъм)¹⁶. Тази ситуация изисква първо, интегриране в общоевропейската система за сигурност, второ, балансирана многопосочна стратегия към световните полюси. Проблематично за подобна прогноза е генерализиращият подход към Балканите (а и към поляритета) чрез разглеждането им като монолитно цяло, т.нар. етикетирание. Други анализатори като Рачев (1994) се фокусират върху ребалканизацията чрез кръвопролитната дезинтеграция на бивша Югославия, с препоръката, че приносът на България се състои не толкова в опити за урегулиране на конфликта, колкото в недопускане на неговото разрастване и оттам влязлото в широка употреба означение „регионален фактор за стратегическа стабилност“¹⁷. Югоизточна Европа е разглеждана като външна среда за сигурността на България (Генов: 1998), която се превръща от регион на глобално противопоставяне във фокус на главните трансформационни процеси след края на Студената война¹⁸. В тази среда на неопределеност и несигурност се завързват стари и нови възли от противоречия, а преплитането между регионалното и общоевропейското измерение на центробежни интереси често превръща двустранните проблеми в многостранни, дори бихме казали глобални (при нарушения на международното право). Приносна е критиката към липсата на ясна визия на ЕС за развитие на отношенията с региона на този етап с оглед на неделимостта на сигурността.

В контекста на черноморското направление изследователите през 90-те години на 20. век все още са под влияние на опасенията за хегемонистична политика на Турция чрез размахване на етническата и религиозната карта, като предполагаемият довод е очакван реваншизъм спрямо конфронтационните двустранни отношения през 80-те години на XX век (Пантев: 1994б, Рачев: 1994). Обратно, евразийското направление към Русия е negliжирано като несвързано с жизненоважна заплаха (поне до 1996–1997 г., когато перспективата за източното разширяване става по-осезаема). То е евентуално обяснимо с оглед на тогавашната нестабилна ситуация във вече разпаднатия СССР, но

¹⁶ **Александров**, Евгени и др. Балканската сигурност. Политически и военни проблеми. (Трета част от поредица под ред. на Ал. Лилов). София: ИК Христо Ботев, 1995, с. 10–16. [Издание на Център за стратегически изследвания и Асоциацията за национални, регионални и европейски политологически изследвания (АНРЕПИ).].

¹⁷ **Рачев**, Валери. Геополитика и национална сигурност през преходния политически период. – *Международни отношения*, 1994, № 4, с. 97–102.

¹⁸ **Генов**, Георги и др. (ред.) Алтернативи на политиката на сигурност на Република България в условията на демократичен преход. София: Албатрос (Изд. на УНСС, Институт за национална сигурност и международни отношения), 1998, с. 9–10.

не и в контекста на дългосрочните ревизионистични интереси на Кремъл на Балканите.

В първата половина на 90-те години на XX век за жалост са единици гласовете, които настояват за единствените ефективни институционни гаранции за сигурността на България – членство в ЗЕС и в НАТО, поради недостатъчните такива в ООН и СССЕ/ОССЕ. Към този момент България поема отговорността не само да потребява, но да допринася за сигурността в евро-атлантическия регион, например чрез механизма за консултации в Северноатлантическия съвет на НАТО и Форума за консултации на ЗЕС. Пантев (1994а) разсейва някои заблуди сред политиците и обществеността по това време, а именно, че в средносрочен план максимумът, който може да се изисква, са политически гаранции, а в оптималния вариант на комбинация с военни гаранции по „Партньорство за мир“ същите не се предоставят автоматично, а само при изпълнение на предварителни политически и социално-икономически условия (*conditionality*); освен това са отчетени разминаванията между популистки заявления и реална активност, както и разногласията между отделни членки на организациите по отношение на разширяването¹⁹. Освен външните гаранции за сигурността изследователите настояват и за увеличаване на компенсаторните вътрешни такива, например чрез развитие на разузнавателен и информационно-прогностичен потенциал, чрез предпазни действия (недопускане на антибългарски съюзи на Балканите, все още отглас от началото на века...) и чрез балансиращи мерки спрямо Русия и Турция. Като вътрешни гаранции също така са отчетени политическата стабилност, социалната кохезия и икономическият прогрес, като тези относителни предимства позволяват да се намерят ниши в международните структури; по възможност ориентацията би следвало да е към „световното ядро“ и задължително около центровете на сила (безспорно един в лицето на САЩ по това време).

Друг вариант и съответно контрапункт на осъзнатостта относно сложния глобален контекст са призивите за „постоянен неутралитет“ във военно и мирно време, който се изразява в това България не само да не участва в конфликти, но и да не членува във военни блокове и съюзи с произтичащите от това ангажименти²⁰. Оставяйки настрана ирелевантните исторически препратки и неуместните аналогии с традиционно неутрални държави в Европа, търсенето на ситуационен гарант на сигурността е рисков конюнктурно начинание, което би оголило уязвимостта на една малка държава, разположена

¹⁹ Пантев, Пламен. Националната сигурност на България и международните институционни гаранции за нея. – *Международни отношения*, 1994а, № 2, с. 13–14.

²⁰ Атанасов, Димитър. Кой ще гарантира неутралитет на България? – *Международни отношения*, 1994, № 2, с. 85–89.

Вж. също: Тепавичаров, Христо. Неутралитетът – алтернативата за [националната сигурност на] България. – *Международни отношения*, 1996, № 2, с. 25–34.

на ключово геостратегическо място и току-що еманципирала се от сателитното си амплуа, без особен вътрешнополитически интегритет и икономически капацитет.

Поставя се началото на изследвания на различни проблемни сфери на сигурността отвъд тесните военно-стратегически контури – за начало информационната сигурност. Шаламанов и кол. (1996) установяват, че системата за поддържане на сигурността по естеството си е информационна система, защото борави с технологии за събиране, обработване, съхраняване, организиране и разпространение на знание. Затова и информационната среда, заявяват авторите, следва да е изградена, така че да осигурява възможност за вземане на рационални решения²¹. Дефинирана е информационната мощ като съвкупност от средства, процедури и организация; за пръв път в българската литература е проучен феноменът на информационната война – стратегическата информационна кампания, информационни операции, информационната среда. Изтъкнато е значението на формулирането на национална информационна стратегия, чиято реализация обаче се забавя неимоверно в следващите десетилетия.

Поврат в мисленето за проблемите на международната сигурност представлява възприемането на подход отдолу нагоре пак след средата на 90-те години на 20 век, включително чрез ангажирането на неправителствени мозъчни тръстове в изготвянето на изследванията. Едното направление са изследванията на демократичното общество и гражданския контрол върху системата за национална сигурност²². Ефективният край на репресивния режим се изразява не само в разграждане на структурите за тоталитарен контрол, но и недопускане на репресивни действия извън конституционните правомощия на държавните институции чрез механичната им замяна с нови – по пътя на парламентарния контрол (политически плюрализъм) и овластяването на гражданите в неправителствени организации (демократично участие). Ценен е изводът на изследователите, че е необходим интегративен подход, който да преодолее поляризацията в обществото, ниския професионализъм и институционалната непрозрачност, но на този етап анализите по темата са по-скоро абстрактни – теоретични, сравнително-политически и исторически аспекти.

Втори пробив в мисленето са изследванията на човешката сигурност въз основа на Доклада за човешкото развитие на Програмата на ООН за развитие (UNDP, 1994). Първият доклад на ПРООН в България е откритен спрямо състоянието на човешката сигурност към 1997 г. – тя е застинала „на пределно

²¹ Шаламанов, Велизар, Тодор Тагарев, Михо Михов. Информационни аспекти на сигурността. София: Прокон, 1996, с. 22.

²² Слатински, Николай (съст.), Димитър Йончев (ред.). Демократичното общество и гражданският контрол върху системата за национална сигурност. Сравнителен анализ и културни особености. София: Фондация „Фридрих Еберт“, Фондация „Демокрация и сигурност“, 1997, с. 11–16. [Авторски материали от симулативни игри и семинари (методологически подход отдолу нагоре)].

ниско равнище“²³, като проблемите на икономическата сигурност са доминиращи и изместват останалите измерения (например политическата несигурност поради хронична криза на представителството). Песимистичното заключение е, че българите са дезориентирани и са в процес на търсене на жизнена стратегия за оцеляване от порочния кръг на безизходица²³. Аналитичните обобщения са свързани с препоръки за паралелно развитие на социално-икономическите и изграждане на институционалните основи на демокрацията чрез разграждане на модела отгоре надолу, например правната система трябва да формира адекватно отношение към личната сигурност (справедливост) и общностната сигурност (недискриминация). Към този момент обаче изследванията в сферата на човешката сигурност са все още под формата на конкретни диагнози и съответно предписания за политическия контекст, вместо по-общ принос към концепцията.

След средата на десетилетието започва по-систематичното теоретично изследване на концепциите на международната сигурност. Слатински (1999, 2000) различава понятието „безопасност“, което носи конотацията на миналото чрез обезпечаване на защита от Варшавския договор и понятието „сигурност“, което съдържа обещанието за евро-атлантическата принадлежност. Авторът посочва характеристиките на изследвания обект: сигурността е система на свързани с нея явления и свойства; тя е процес, а не състояние, с което се разграничава драстично от виждането на Стефанов (1997)²⁴ за динамичното равновесие (хомеостазис) в първото систематично изследване на български език за международната сигурност; сигурността има вътрешно присъща логика; тя е абстракция, за да може да бъде опозната извън конкретиката на емпиричния опит²⁵. Слатински доста често си служи с формули от механиката и математиката за обяснение и с биологически термини (хомология, хомоморфизъм) за означение, с което анализът звучи с една идея по-абстрактен от необходимото; на други места има отклонения в художествени метафори. Например изведената лема на несигурността (при несигурност различните системи реагират по сходен начин) е проекция на екзистенциалния интерес за оцеляване на политическите реалисти. Авторът предвижда, че несигурността е ентропията в системата на международните отношения, така че тя ще нараства²⁶ – тенденция, която се доказва в следващите десетилетия.

²³ Виджиланте, Антонио, Димитър Димитров и др. Човешката сигурност в България. Хора в преход. София: Програма за развитие на ООН, Фондация „Фридрих Еберт“, Център за изследване на демокрацията, 1998, с. 12–13. [Авторски материали въз основа на полева работа (методологически подход отдолу нагоре)].

²⁴ Стефанов, Георги. Международната сигурност. София: Сиела, 1997, с. 9.

²⁵ Слатински, Николай. Сигурност и международни отношения. – *Международни отношения*, 1999, № 2, с. 16–17.

²⁶ Слатински, Николай. Измерения на сигурността. София: Парадигма, 2000, с. 28.

Доктрината

Обсъждайки еволюцията на българската стратегия за сигурност, изследователите са единодушни, че тя трябва да отразява обществен консенсус, за да е демократично легитимна, а не идеологически тясно партийно обусловена, вкл. с оглед на риска от подновена външнополитическа зависимост. Пантев (1994б) очертава комбинации от четири възможни стратегии за сигурност: първата е всеобщо валидната стратегия на националното себе-утвърждаване чрез модерен български патриотизъм на духовно-интелектуална реализация, а не анахронични заявки за величие; втората е контекстуално валидната стратегия на взаимозависимостта чрез съюзни отношения в рамките на регионална система за колективна сигурност НАТО – ЗЕС – СССЕ; третата е регионално валидната стратегия на интеграцията посредством делегиране на компетентности при споделяне, равноправно участие и включване в общия пазар; последната е практически неприложимата стратегия на гъвкава смяна на стратегическата посока²⁷. Доколкото първите три стратегии са релевантни, четвъртата е възможно осъществима като смяна на тактическата посока при утвърдено регионално лидерство, но отново в рамките на регионална общност на сигурност.

Алтернативно, Рачев (1994) предлага три компонента на стратегията за сигурност на България²⁸. Основополагащият елемент е приемането на примата на Устава на ООН при поддържането на световния мир, защото е немислима безучастността на страната при нарушения на международното право. Янков (1994) се присъединява към тази идея за многостранните договори като универсален гарант на международната сигурност, но е критичен относно ефективността на икономическите принудителни мерки на ООН (санкциите срещу Ирак, югоембаргото) и адекватните компенсаторни мерки²⁹. Вторият елемент е т.нар. „активен неутралитет“, който е представен от Рачев (1994) като временно средство за адаптация в условията на изпадане от дългогодишни военно-стратегически обвързаности и в регион на традиционна геостратегическа анархия. Проблемът на този компонент е, че той оставя празнина за евентуална съюзническа подкрепа, а последната е ключова именно поради нестабилността на средата. Макар авторът да подчертава, че това е удачна стратегия само за преходния период до осъществяване на третия компонент – дългосрочната евро-атлантическа перспектива за интеграция – все пак оста-

²⁷ **Пантев**, Пламен. Трансформацията на международната система и еволюцията на българската стратегия за сигурност. – *Международни отношения*, 1994б, № 3, с. 33–39.

²⁸ **Рачев**, Валери. Геополитика и национална сигурност..., с. 103–105.

²⁹ **Янков**, Александър. Национална сигурност – регионално сътрудничество – глобална стабилност: международноправни аспекти. Доклад на Конференция „Националната несигурност – предизвикателства за България“. – *Международни отношения*, 1994, № 3, 5–109.

ват да тегнат основателните въпросителни как малката държава ще оцелее в буферната зона между НАТО и Русия в този *interregnum*, при хипотеза, когато ще ѝ се наложи не просто да се отбранява пасивно, а да се защитава активно при евентуални посегателства срещу нея.

През 90-те години на 20. век единственият стратегически документ, който регулира сферата, е Концепцията за национална сигурност на Република България (приета 1998 г., валидна до 2010 г.)³⁰. Както е видно от наименованието, Концепцията от 1998 г. не задава стратегически насоки или конкретни стъпки за изпълнение, а по-скоро очертава общата рамка на средата на сигурността. Причината за това е, че едва към този момент се е формирал политически и обществен консенсус за евро-атлантическия цивилизационен избор на България. Предвиденият период за действие е над десетгодишен, което затруднява актуалността на документа, особено след приемането на страната в НАТО и ЕС. Концепцията от 1998 г. подчертава значението на европейската архитектура за сигурност, но обръща внимание на „сивите“ зони, които генерират асиметрични заплахи за демокрацията и законността – транснационална организирана престъпност, корупция, етнически и религиозни конфликти, социално-икономическо неравенство. Изключването чрез политика на неутралитет е отхвърлено като невъзможна за изпълнение опция. Акцент е поставен върху преодоляването на тежката вътрешнополитическа и икономическа криза, което обяснява защо дефиницията за национална сигурност извежда защитата на правата и свободите на гражданите (те са наречени гаранتي и потребители) преди териториалната цялост и политическата независимост на държавата. Има известна концептуална непоследователност – например гражданите са представени като елемент от структурата на системата за национална сигурност, а не като активни участници; сигурността е сведена до реализация на националните интереси, цели и приоритети; борава се отново с архаичния русизъм „безопасност“ от времето на Студената война. Правилно Тодоров (1999) изказва съмнението доколко към този момент са изработени дългосрочни приоритети, които стоят над дребнавите политически различия.³¹ В Концепцията от 1998 г. са посочени принципите на националната сигурност, както и приоритетите ѝ, които са свързани изключително и само с твърди аспекти на сигурността като военни заплахи, а съвсем бегло са споменати рискове като екологичният дисбаланс. Към този момент няма демонстрирана

³⁰ Концепция за национална сигурност на Република България, приета с Решение на Народното събрание от 16.04.1998 г., обнародвана в ДВ, бр. 46 от 22.04.1998 г., достъпна на Портала за обществени консултации на МС: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=655>

³¹ Тодоров, Антоний. Външнополитическите приоритети на България. – *Международни отношения*, 1999, № 5, с. 11–28.

и особена воля за реформа на организацията на системата за национална сигурност, включително чрез конкретизиране на гражданския контрол.

Първото десетилетие на XXI век: евроатлантическа интеграция без социализация?

Контекстът

Терористичните атаки от 11 септември 2001 г. са, съгласно научния консенсус, критично събитие с конститутивно значение. То не е непременно гравидно в практическите си измерения събитие (заради изявите му в атентати, интервенции и граждански конфликти), но теоретичните аспекти акумулират доста изследователски усилия, най-вече по повод на последиците от Глобалната война срещу тероризма. Клаузевиц е подложен на преоценка с доктрините за превантивната и за изпреварващата война (Афганистан, Ирак); новите войни с участието на наемници и паравоенни трайно изместват традиционното воюване в научния дискурс; тероризмът и радикализмът се утвърждават като учебнически примери за асиметрични заплахи; неразпространението на оръжия за масово унищожение в Близкия изток се изкачва на горни позиции в дневния ред на изследванията, а към края на десетилетието регионалният курс е придвижен към глобалната структурна конфигурация с дебата относно надигащите се сили. Манихейската логика на Патриотичния акт – „който не е с нас, е против нас“ – изправя съюзниците на САЩ пред множество етични дилеми. През първото десетилетие на века изследванията на международната сигурност се обръщат навътре към себе си, от външните прояви към вътрешната динамика на процесите – т.нар. рефлексивни изследвания. Силно повлияни от социологията на риска (на У. Бек), изследователите на НАТО разглеждат общността като уязвима на рисковете на рефлексивната модерност³². Все по-малко остават подаващите се на рационално обяснение и пригодни за справяне заплахи.

Дискурсът

В този порядък българските изследвания на сигурността са също под въздействие на рефлексивността, но твърдя, че **тази рефлексивност се изразява също така и в капсулиране до голяма степен в кулата от слонова кост на приоритетите в областта на сигурността до 2007 г., а именно – присъединяване към НАТО и ЕС, участие като непостоянен член на Съвета за сигурност на ООН и председателство на ОССЕ**. Освен това нестройният хор за приоритетите отслабва, може би под влияние на усещането за невъзможност за самостоятелно справяне с асиметричните заплахи на новия век и

³² **Rasmussen**, M. Vedby. 'It Sounds Like a Riddle': Security Studies, the War on Terror and Risk. – *Millennium: Journal of International Studies*, 2004, vol. 33, № 2, p. 381–395.

на **осъзнаването, че географската детерминираност** (клишето за ключовото геостратегическо положение) **не дава същата закрила както преди.**

Присъединяването на България към НАТО е обект на изследване от Шаламанов (2003), който откроява основните области на засилено сътрудничество между България и НАТО в контекста на трансформацията на организацията, новата стратегия на сигурността на САЩ след 9/11 и стратегическия преглед на отбраната. Още тогава авторът извежда като главни предизвикателства (неразрешени и до днес) модернизацията на въоръжените сили, вкл. чрез инвестиции в научните разработки и технологичните демонстрации, както и професионализацията на армията, като предупреждава, че те биха поставили на изпитание управленския и административния капацитет на страната³³. Важният извод е, че сътрудничеството в тази област е неотменимо, защото не просто би направило държавата и гражданите ѝ по-сигурни, но също така свободни и уверени за включване в по-справедлив свят. Членството в НАТО и ЕС дава тласък и на изследвания, посветени на отбранителната политика в конкретна среда и ресурсни ограничения със съответните равнища на риск (Тагарев: 2007)³⁴, при съответния принос към евро-атлантическата система за сигурност.

Присъединяването на България към ЕС провокира и няколко релевантни изследвания относно вписването на България в Общата външна политика и политика за сигурност. Кръстев (2010) разгръща един от първите същински теоретични анализи на концепцията – от традиционните ѝ измерения на реализма и либералния идеализъм до новите измерения като колективна сигурност (отказ от употреба на сила в общности на сигурност) и обща сигурност (чрез съвместни стратегии)³⁵. Последните две в най-пълна степен съответстват на Кантианското виждане за сигурността на конструктивистите (*Al. Wendt*) за споделяне на ценности в една интеграционна общност. Пантев (2005) прави обзор на постиженията на Процеса на сътрудничество в Югоизточна Европа, както и на подхода отдолу нагоре чрез балканска общност на сигурност, който да се съчетава с подхода отгоре надолу на интеграцията³⁶. Симптоматично за

³³ **Шаламанов**, Велизар. Перспективи за сътрудничество в областта на отбраната и сигурността. – *Международни отношения*, 2003, № 4, с. 53–62.

Авторът прави проучването въз основа на опита си като председател на сдружение „Джордж Маршал“ – България и програмен директор в Центъра за изследване на националната сигурност и отбраната към БАН.

³⁴ **Тагарев**, Тодор. Отбранителна политика: обхват, основни компоненти и зависимости. – *Международни отношения*, 2007, № 1–2, с. 141–156.

³⁵ **Кръстев**, Драгомир. Политика на ЕС в областта на сигурността. София: Воен. изд. Св. Георги Победоносец, 2010, с. 12–21.

³⁶ **Pantev**, Plamen. Bulgaria in NATO and the EU: Implications for the Regional Foreign and Security Policy of the Country. – Institute for Security and International Studies, Research Study 12, Sofia, September 2005, 28 p., <https://isis-bg.org/wp-content/uploads/2022/07/RS12.pdf>

степената на ангажираност с проблематиката е, че на този етап изследванията за българския практически принос към европейската сигурност остават на теоретично равнище, с отделни изключения, посочени по-горе.

В стратегическите направления водещ остава черноморският регион, разширен с Южен Кавказ, който е проучван през призмата на стабилизацията и интеграцията от Минчев, Лесенски и Ралчев (2004). Умереният оптимизъм за средносрочно пълноправно присъединяване на региона към НАТО е формулиран като неизключване на опцията за членство в дългосрочен план, като са посочени причините за евентуално забавяне (а близо две десетилетия по-късно дори почти сигурно осуетяване) – замразените конфликти, подхранвани от трибалистски национализъм и имперски зависимости от Русия. Авторите твърдят, че НАТО отдавна не е традиционният военно-политически блок от времето на Студената война със съдържащи функции спрямо агресия от Изток, а е система за международна сигурност, която насърчава и гарантира демокрация и права на човека независимо от национална принадлежност и териториална уседналост³⁷. Ценно е прозрението за възможностите за трансфер на опит в демократизацията от Централна и Източна Европа към Черноморския регион, разбира се, при уговорката само за социално учене на добри практики – постигане на първоначален политически консенсус сред автентично реформистки играчи без обвързаности със стария репресивен режим и изграждане на стабилни институции преди отпочването на каквито и да било социално-икономически реформи (вкл. служби за сигурност).

Към края на десетилетието се забелязва излизане извън евро-атлантическата перспектива чрез опити за очертаване на глобалната архитектура на сигурността (Динков: 2010) и мястото на България в нея³⁸. Прегледът обаче не ме доведе до конкретни изводи, защото те често остават констативни спрямо сложността и взаимозависимостта на международния контекст (отдавна установени негови характеристики), но не и прескриптивни за това как България да се впише с гравивен принос в него.

Важен акцент от себerefлексивността са пробиващите си път анализи на малката страна и евентуални ефективни стратегии за сигурност. Пантев (2006, 2009) прави първото систематично изследване на политиката на малката страна в областта на сигурността с пет определящи фактора. Той приносно ги обвързва с три релевантни стратегии за България в контекста на между-

³⁷ **Minchev**, Ognyan, **Marin** Lessenski, **Plamen** Ralchev. Transatlantic Strategy for Black Sea Stabilization and Integration (BSSI Strategy). – In: Asmus, R. D., K. Dimitrov, J. A. Forbrig. New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region. German Marshall Fund of the United States, 2004, p. 85–98. Available from: https://www.iris-bg.org/fls/Black_Sea_Strategy.pdf

Изследването е осъществено в рамките на Института за регионални и международни изследвания.

³⁸ **Динков**, Динко. Сигурността като непрекъснато изпитание за външната политика. – *Международни отношения*, 2010, № 1–2, с. 71–78.

народните преговори – универсалистка, спрямо САЩ и евроатлантическа³⁹. Найденов (2007) подчертава, че малката държава е относителна категория, дефинирана на базата на съпоставка с потенциала на други страни (сумата от твърда и мека сила) и измервана с количествени и качествени показатели. Той поддържа тезата, че ограничените ресурси на малката страна налагат избягването на употребата на твърда сила и придържане към меката сила като легитимност – т.е. нормите на международното право и принципите на мултилатерализма⁴⁰. В контекста на интеграционната динамика авторът извежда твърдението, че дори големите и мощни държави в неспособността си да се справят с новите асиметрични предизвикателства (тероризъм, оръжия за масово унищожение и др.) търсят взаимодействието с малките, с което той разколебава традиционното инструментално обяснение за съюзите, коалициите и другите международни структури.

Продължават и отрасловите изследвания на информационната сигурност в цялостен труд, посветен на темата, на Семерджиев (2004). Авторът предлага систематичен анализ на стратегическата среда като информационно пространство (съвкупност от циркулираща информация, инфраструктура, субекти и регулации)⁴¹, но все още разглежда информационната сигурност в тесните рамки на защитеност на държавата чрез обезпечаване на неприкосновеността на нейните информационни ресурси.

Разширяващият подход към проблемите на сигурността през първото десетилетие на века се доразвива, първо, с изследвания относно демократичния контрол върху сектора. Ангелов и Митрев (2005) описват различни елементи от системата за демократичен мониторинг на националната сигурност като парламентарен и бюджетен контрол, активна роля на гражданското общество и медиите⁴², но в по-голяма степен се фокусират върху предизвикателствата (дезинтеграция и липса на съгласуваност, хибридни заплахи като корупция и престъпност), отколкото върху практически насоки. Същевременно Пантев, Рачев и кол. (2005)⁴³ съставят не просто първия авторитетен наричник

³⁹ **Пантев**, Пламен. Международните преговори в областта на сигурността. 2. изд. София: Софи-Р, 2009, с. 234–286.

⁴⁰ **Найденов**, Михаил. Инструментите на силата в политическите стратегии на малките държави в международната политика. – *Международни отношения*, 2007, № 1–2, с. 157–166.

⁴¹ **Семерджиев**, Цветан. Информационна сигурност. София: Софттрейд, 2004, с. 8, с. 11.

⁴² **Ангелов**, Аню, **Димитър Митрев**. Устойчивост и демократичен мониторинг на националната сигурност. Шумен: Унив. изд. Епископ Константин Преславски, 2005, с. 13–15.

⁴³ **Pantev**, Plamen (ed.), **Valeri Rachev**, **Todor Tagarev**, **Vyara Zaprianova** (auths.). Civil-Military Relations and Democratic Control of the Security Sector. A Handbook for Military Officers, Servicemen and Servicewomen of the Security and Intelligence Agencies, and for

по проблематиката на гражданския контрол върху сектора на сигурността, но и разглеждат и концептуалния преход в демократизиращите се държави, предизвикателствата на институционализацията в условията на разделение на властите и доброто управление чрез гражданско участие; важен принос е сравнителният анализ по държави и международни организации.

Разширяващият подход засяга, второ, пресечната точка на сигурността с проблемите на развитието. Добрева (2009) използва за пръв път в българската литература теоретичния инструментариум на концептуалната иновация по *Сартори*, за да намери систематичното място на алтернативното понятие за човешката сигурност. Авторката представя неудовлетворените нужди като мотиватори за усещане на заплахата и изследва доколко различните измервания на човешката сигурност (лична, гражданска и пр.) съвпадат с равнищата (национално, международно и пр.). Резултатите от това приносно сравнително проучване на различни национални стратегии за сигурност показват, че базисните нужди отговарят на националната сигурност (военно-отбранителни аспекти), а по-висшите – на всеобхватното понятие⁴⁴. Изводът е, че гъвкавостта на отговора на съвременните комплексни предизвикателства пред сигурността изисква по-всеобхватна и съответно човешко-центрична концепция, а не досегашната държавоцентрична такава, разчитаща на стабилност.

Строго теоретичните анализи остават сравнително малко на брой, но все пак добре систематизирани като цялостни проучвания. Сред студийните проучвания заслужава особено внимание първото изследване относно секюритизацията съгласно Копенхагенската школа и съгласно Парижката школа на Проданов (2010). Първата школа прилага дискурсивния подход към международната сигурност чрез речеви актове, посредством които проблеми, без обективно да са заплахи, могат да се конструират като такива; втората школа конструира заплахите чрез рутинизирани практики на контрол, извънредно положение и подобни. Авторът критикува секюритизацията, доколкото тя пренебрегва значението на сигурността като нормативна цел и я изпълва със съдържание само от гледна точка на възприятието за заплахата⁴⁵ (крайна интерсубективност). Приносно е асоциирането на популизма с образа на врага с дискурса и практиките на секюритизацията (макар и с полемизирани примери от българския политически контекст) и препоръката за десекюритизация чрез критична публичност с участието на експерти по въпросите на сигурността.

Civilian Politicians and Security Experts. Sofia (Procon), 2005, Sponsored by United States Institute of Peace, Washington, D.C., U.S.A., 132 p.

⁴⁴ Добрева, Христина. Теоретична рамка за анализ на понятието сигурност, комбинираща сигурност и развитие. – *Международни отношения*, 2009, № 5–6, 3–63.

⁴⁵ Проданов, Васил. Секюритизацията и десекюритизацията като характеристики на съвременните общества. – *Международни отношения*, 2010, № 3, 61–72.

Ценни за развитието на изследванията на международната сигурност са анализите, които я поставят в специфичен културен контекст и така отдават дължимото на социалния конструктивизъм като теоретичен подход. Рачев (2008) разсъждава върху това доколко цивилизационни и идентификационни проблеми предопределят стратегическия тероризъм и религиозно базирания политически радикализъм, като търси конкретните средства за превенция и противодействие в ясната диференциация между културно усещане и културна чувствителност⁴⁶. Приносен момент е разглеждането на т.нар. „култура на националната сигурност“ в български условия – как са се формулирали нов тип обществени цели, как е снижен общественият праг на възприемане на риск, как са се променили приоритетите в сигурността (от класическо разбиране за ненакърнимост на суверенитета към колективно виждане за справедливост в рамките на един генерализиран договор между европейските народи). Ролята на културната чувствителност е апробирана в конкретни случаи на заплахи към глобалната сигурност – ислямисткият тероризъм след 11/9 (Величков: 2008⁴⁷) и конфликтът в Афганистан (Атанасов: 2008⁴⁸) и са формулирани общи изводи за импликациите ѝ върху обучението и подготовката за военни мисии и хуманитарни операции „на терен“.

Сред монографичните изследвания съществени са тези на Йончев (2008) и Слатински (2010), посветени на равнищата на сигурността, с което затвърждават многоаспектността на концепцията. Йончев определя сигурността като състояние на контрол и разграничава въздействията на предизвикателства, заплахи и рискове⁴⁹. Слатински прокарва разделението в зависимост от обхвата на сигурността (индивид – група – държава – общност от държави – светът)⁵⁰, в голяма степен повлиян от ранните изследвания относно секторите на сигурността на Копенхагенската школа, както и от доктрината за човешката сигурност. Значимо съвместно усилие е общотеоретичният курс по „Национална и международна сигурност“⁵¹, който за пръв път обединява усилията на експертната общност. Особено ценен е теоретичният принос на

⁴⁶ Рачев, Валери. Културни предизвикателства пред политиката на сигурност. – В: Пантев, Пламен. и др. „Културна чувствителност“ и сигурност: новите познавателни и образователни стандарти. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, 35–71.

⁴⁷ Величков, Камен. Ислямска религия, ислямски радикализъм и „културна чувствителност“. – В: Пантев, Пламен. и др. „Културна чувствителност“ и ..., с. 17–34.

⁴⁸ Атанасов, Велко. Казусът Афганистан. – В: Пантев, Пламен и др. „Културна чувствителност“ и ..., с. 72–114.

⁴⁹ Йончев, Димитър. Равнища на сигурност. София: НБУ, Център за изучаване на рисковете и сигурността, 2008, с. 32, с. 57–59.

⁵⁰ Слатински, Николай. Петте нива на сигурността. София: Воен. изд. Св. Георги Победоносец, 2010, 256 с.

⁵¹ Рачев, Валери, Величка Милина и др. Национална и международна сигурност. София: Воен. изд. Св. Георги Победоносец, 2005, 520 с.

Стефанов (2005) с фундаменталния труд „Теория на международната сигурност“.⁵² Авторът посвещава обстойно внимание на дефиниране на понятието чрез различни разграничения (безопасност и гарантирана надеждност), на построяване на достъп за студентите и учените теоретичен модел (субект, обект и неопределеност на бъдещето), на различните нива (национално, регионално и глобално) на защита на сигурността и на особено любопитната класификация на средствата за обезпечаване на международната сигурност, наречена „клавиатура“.

Доктрината

Първото изследване на еволюцията на концепциите за международната сигурност е авторство на Пантев (2009). Изтъквайки многоизмерността и сложността на понятието „сигурност“, той посочва, че всеки проблем на сигурността следва да се анализира в конкретния контекст при отчитане на всички фактори и тяхната приоритетност⁵³. Авторът прави кратък преглед на „уплътняването“ на познавателния модел на международната сигурност – надграждане от равнище държава (стратегически изследвания) през общество (изследвания на мира) до индивид (човешка сигурност)⁵⁴. Единственото научно проучване на еволюцията на концепцията за сигурност на България принадлежи на Ангелов и Митрев (2006)⁵⁵. То обаче е съсредоточено върху практическите, а не теоретичните аспекти на стратегията в условията на преход и изграждане на институции, със съвсем конкретни предложения за текстове, които след това са частично заложили в Стратегията за национална сигурност от 2011 г. Практически насоки към изработваната по това време стратегия, която да замени морално остарялата Концепция от 1998 г., дава и Димитров (2009), който набляга на значението на междуинституционалната координация, включваща сложни организационни структури с различна култура. Авторът препоръчва широк консенсус не само сред политическите елити, но и гражданските участници, за да може подобен стратегически документ да откликне на нетрадиционния характер на заплахите (по подобие на практиките в НАТО)⁵⁶. Междувременно се появяват и отделни прагматични

⁵² Стефанов, Георги. Теория на международната сигурност. София: Сиела, 2005, 424 с.

⁵³ Пантев, Пламен. Международните преговори в областта на сигурността ..., с. 34–39.

⁵⁴ Пак там, с. 41–48.

⁵⁵ Ангелов, Аню, Димитър Митрев. Еволюция на концепцията за сигурност. Шумен: Унив. изд. Епископ Константин Преславски, 2006, 172 с.

⁵⁶ Димитров, Димитър. Създаване на политика и стратегия за сигурност – главни участници и инструменти. – *Международни отношения*, 2009, № 5–6, с. 7–14.

приноси като ситуационния външнополитически анализ в областта на сигурността на Кобуров (2009)⁵⁷.

Стратегията за национална сигурност на Република България (2011, с времеви хоризонт до 2020 г.), предшествана от два неуспешни проекта през 2005 г. и 2008 г., отбелязва края на това „интеграционно“ десетилетие. Тя се позиционира експлицитно в рамките на „усилията на Европейския съюз и НАТО към разширяване зоната на стабилност, сътрудничество и благоденствие“⁵⁸, като поставя акцент върху Балканския полуостров и Черноморския регион. По един безпрецедентен за цялостното мислене дотогава начин Стратегията от 2011 г. разширява парадигмата за сигурността с човешката сигурност, изрично подчертавайки, че „извежда на предно място сигурността на гражданина, обществените и икономическите аспекти, без да подценява измеренията, свързани с отбраната, външната политика, разузнаването, охраната на обществения ред и защитата на законността“⁵⁹. В съдържателен аспект Стратегията от 2011 г. подрежда нови приоритети в принципите на политиката за национална сигурност, начело със законосъобразност и равенство пред закона на всички граждани и скалира жизненоважните интереси, начело с правата, свободите и личното достойнство на гражданина, обществото и едва тогава държавата. Тя отчита феномена на взаимната зависимост – както между равнищата (личната, националната и международната сигурност), така и между сферите (вътрешната и външната са с все по-размити граници). Заплахите са очертани като предимно асиметрични, а политиките са базирани въз основа на законността по отношение на вътрешната среда и съответно спазване на международното право и на съюзните ангажименти по отношение на външната среда. Съществен недостатък е, че външната политика за сигурност разчита на лаконично изреждане, а не на смислово подреждане по проблемни области, с което не се идентифицират специфични такива за интересите на страната; вътрешните аспекти на сигурността заемат дисбалансирано повече място и са формулирани повече като държавна, а не национална сигурност. В процесуален аспект Стратегията от 2011 г. предвижда много по-ясна координация между институциите в цялостна система: Консултативен съвет по национална сигурност към Президента, Съвет по сигурността към МС и службите за сигурност. Законодателното уреждане обаче се случва бавно, тромаво и разпокъсано – едва 4 години по-късно е приет Закон за управление и функ-

⁵⁷ Кобуров, Тодор. Ситуационен външнополитически анализ в областта на сигурността: теория и практика на проблема в условията на променяща се среда на сигурност от края на ХХ и началото на ХХІ век. София: Кинг, 2009, 216 с.

⁵⁸ Т. 2, Гл. I „Увод“, Стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение на Народното събрание от 08.03.2011 г., обнародвана в ДВ. бр. 19 от с. д., достъпна на Портала за обществени консултации на МС: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=671>

⁵⁹ Т. 3, пак там.

циониране на системата за защита на националната сигурност, който урежда само частично и чисто формално тези институционални въпроси.

Второто десетилетие на XXI век: по следите на изплъзващата се сигурност

Контекстът

Докато глобалният дискурс относно международната сигурност през първото десетилетие се колебае между връщане към тясното държавоцентрично разбиране и отправяне към широкото човешкоцентрично разбиране, то дилемата на второто десетилетие е между традиционния подход отгоре надолу (геополитика на Великите сили) и алтернативния подход отдолу нагоре (на индивиди и общности). Арабската пролет от 2011 г. задава необратима революционна мобилизация на различни маргинализирани групи (предимно по политически и верски признак), в продължение на тласъка от Движението „Окупирай“, зародило се заради предходната глобална социално-икономическа рецесия. Така проблемите на сигурността не се поместват в досегашната бинарна матрица (*Dunn Cavelti, Mauer: 2010*)⁶⁰ на военно-стратегически гаранции срещу заплахи от ясно „етикетиран“ враг, а са свързани с различни рискове, които изискват защита на всяко едно равнище от обществения живот и правят уязвим всеки един обществен участник. Миграционната криза в Европа, породена от турбулентни процеси в Близкия изток и Северна Африка, редом с възхода на популизма като антисистемна квази-политика, са най-ярката илюстрация на този разлом между извънредност и нормалност в политиките за сигурност. Едновременно с това се наблюдава и друг тип ерозия – на пръв поглед завръщане на геополитиката на Великите сили (*Gheciu, Wohlforth: 2018*)⁶¹ чрез експанзионистичните действия на Турция и Русия в Сирия, чрез агресията на Русия в Грузия, Украйна и пост-съветската сфера на изплъзващо се влияние, както и чрез дипломацията на заплахите на КНР в Тайван и в Южнокитайско море. Тук обаче заплахата ескалира и на по-високо глобално равнище чрез подкопаване на глобалния ред на свободи и справедливост. Накратко изследванията на международната сигурност от този период бележат два повратни момента: първо, те изоставят западноцентричния наратив, като започват да отчитат спецификите на националния и общностния контекст (разнообразие на местните възприятия⁶²); второ, те наблягат на етич-

⁶⁰ **Cavelti**, Myriam Dunn, Victor **Mauer**, eds. The Routledge Handbook of Security Studies. Taylor & Francis Group, Routledge, 2010, p. 4.

⁶¹ **Gheciu**, Alexandra, William C. **Wohlforth**. The Oxford Handbook of International Security. Oxford: Oxford University Press, 2018, p. 26. (общо позоваване на J. J. **Mearsheimer**).

⁶² **Jarvis**, Lee. Toward a Vernacular Security Studies: Origins, Interlocutors, Contributions, and Challenges. – *International Studies Review*, № 0, 2018, 1–20.

ния императив на сигурността – и чрез еманципацията на определени групи (например феминистки изследвания), и чрез справедливостта (например екологични изследвания и хуманитарна проблематика).

Дискурсът

Междувременно българските изследвания на международната сигурност остават малко или много встрани от тази преориентация в мисловните нагласи, като моето допускане е, че те се **придържат към разширяващото виждане относно разнообразието от хибридни заплахи и към по-стесняващо виждане за регионалния фокус – обезпечаване на Източния фланг на НАТО, респективно външната граница на ЕС**. Въпреки това в научния дебат се появяват вече и **по-критични изследвания, които се опитват да анализират практическите проблеми със строго научна методология** (интервюта, статистика и пр.).

В рамките на традиционалисткия дискурс продължават пространните теоретични проучвания относно международната сигурност. Слатински (2011) за пореден път разглежда секюритизацията чрез речеви актове, като разсъждава за прага, който е необходимо да се прекрачи, за да се превърне един проблем на публичните политики в проблем на сигурността. Авторът предлага доста изчерпателна класификация на видовете сигурност, като разграничава категорията от паралелни или противоположни „парадигмални“ понятия (отбрана, мир, страх). В контекста на връзката с държавата той изяснява различните национални наративи за сигурността (чрез дефинициите в стратегически документи). Това, което може да се изтъкне като принос на автора, е представената еволюция в политиките по сигурността за периода: от вълната на защитата на безопасността до 1994 г., през вълната на относителна сигурност до 2011 г., към вълната на управление на риска⁶³. За съжаление мрачните прогнози за перманентна несигурност, която води до поляризация, сякаш се сбъдват 10 години по-късно. Към края на десетилетието Слатински (2018) описва дифузния характер на глобалната несигурност като „неопределености“, с което разширява значението на понятието. Освен това той обозначава новите асиметрични заплахи като секюритизирани, т.е. същностни за сигурността. Сред множеството отвлечени неологизми, които авторът се е стремил да обхване, се откроява доста по-понятната систематизация на „Предизвикателство–Риск–Опасност–Заплаха“⁶⁴. Теоретичен преглед и нормативен прочит на документи на ЕС в по-тясната сфера на хибридните заплахи е направен от Цеков

⁶³ Слатински, Николай. Съдържание и измерения на категорията „сигурност“. – *Международни отношения*, 2011, № 4, с. 89–118.

Пак от същия автор с. г. в: *Сигурността: същност, смисъл и съдържание*. София: Воен. изд. Св. Георги Победоносец, с. 248–250

⁶⁴ Слатински, Николай. Интегративен подход към някои базисни понятия в науката за сигурността. – 105 години знание в интерес на сигурността и отбраната. [Сборник

(2021)⁶⁵, който отбелязва засилваща се уязвимост на атаки и отслабен „иму-нен отговор“ в условията на пандемията, както и на хроничните икономиче-ски, политически и социални кризисни процеси.

Разширяващите аспекти намират проявление в изследванията на отделни измерения на международната сигурност. Така например Милина, Тагарев и Георгиев (2013) очертават възможни сценарии за формиране на политики за енергийна сигурност в условия на неопределеност, както и адаптирането им към изменяща се среда. В многовариантното си предвиждане те отчитат като фактори: глобалните тенденции, европейската политика, широкото черномор-ско пространство, енергийната инфраструктура и стратегическите шокове⁶⁶. При всички сценарии присъства международният елемент на взаимозависи-мост на опазване на инфраструктурата и диверсификация на доставките. Вел-кова (2013) пък въвежда належащия проблем на продоволствената сигурност, като разглежда еволюцията на концепцията и доктрината, четирите ѝ стълба (наличие на устойчивост, предлагане, достъп и използване), връзката с ико-номическото развитие и зрелостта на политическите решения, въздействието на околната среда⁶⁷. Авторката настоява за национална стратегия за продо-волствена сигурност, което обаче би утежило приоритизирането в сферата на политиките по обезпечаване на националната сигурност, поне на този етап. Другите измерения на човешката сигурност (лична, политическа и общност-на) не са изобщо застъпени в литературата като глобални теми, докато дру-ги са разглеждани тясно, през зрителната призма на националните публични политики (социално-икономическата като продължение на външноикономи-ческата политика; екологичната като мениджмънт на рискове, породени от природни кризи и катастрофи с национално значение; здравната – само в кон-текста на националния отговор на пандемията от Ковид–19).

Неочакван пробив в мисленето за сигурността представлява монографич-ното проучване на Янакиев (2013) относно нарастващото многообразие в ет-ническо, религиозно и полово отношение сред хората в различни организа-ции, свързани със сигурността (по-конкретно: отбраната)⁶⁸. Такава политика на включване би улеснила успешното интегриране на българските военнотру-

доклади от международна научна конференция, 6–7 април 2017 г.]. София: Военна академия „Георги Стойков Раковски“, 2018, с. 27–35.

⁶⁵ **Цеков**, Иво. Хибридна заплаха за сигурността: възникване, особености и противодействие. – *Международни отношения*, 2021, № 3–4, с. 89–106.

⁶⁶ **Милина**, Величка, **Тодор Тагарев**, Венелин **Георгиев**. Към изследването на политики за енергийна сигурност в условия на неопределеност. – *Военен журнал*, 2013, № 1, с. 45–57.

⁶⁷ **Велкова**, Лидия. Продоволствена сигурност – проблеми и перспективи. – *Военен журнал*, 2013, № 1, с. 58–71.

⁶⁸ **Янакиев**, Янцислав. Хората в отбраната. Единни в многообразието. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 272 с.

жещи в мултикултурна среда при изпълнение на различни задачи и особено нестандартни такива.

В рамките на критичния дискурс истински научен интерес провокират изследванията с прагматична насоченост. Доколкото вътрешната и външната среда на сигурност са неразривно преплетени, Миленски (2012) дискутира полемично, именно от гледна точка на практическия си опит, няколко главни вътрешни предизвикателства пред ефективното формулиране и реализиране на политиката за отбрана и сигурност в посткомунистическата обществена среда. Те включват: първо, липсата на консолидация на демокрацията, чиито трудности в укрепването подхранват опасни антидемократични тежнения; второ, отклонението на националното стратегическо мислене (през езика на Стратегията от 2011 г.) от ценностната основа на ЕС и НАТО; трето, грандиозните заявления чрез планове и бели книги (особено в отбраната) без принадлежна стойност и с минимална отчетност; четвърто, колективната безотговорност и вредата от вертикалното управление⁶⁹. Всички решения от гледна точка на плурализъм, демократизъм, отговорност и овластяване за пореден път довеждат до един изход: вече работещият в развитите общества механизъм на по-ефективен граждански контрол върху сферата на сигурността. Към края на десетилетието Миленски (2018) в сравнителен анализ на източноевропейски институции в областта на сигурността достига до извода, че са направени незначителни стъпки по реформа на посткомунистическото наследство от нагласи и практики, които обхващат: вертикала на властта (възможно най-отдалечена), смесване на политическото и експертното начало, липса на комуникация⁷⁰. Решението на този хроничен проблем не е радикална реформа из основи, а по-скоро отчитане на културните особености на постепенни и конкретни съгласувани вътрешни промени и отказ от привнасяне на външни абстрактни модели.

Върховенството на правото вече е изрично прикрепено като ефективна гаранция за националната сигурност. В рамките на проект, изследващ променящите се концепции за сигурност, Рачев, Тагарев и Петков (2015) сравняват перцепциите и дискурсите в 12 държави, вкл. България. Уникалността на българския дискурс се състои във фокуса върху „политическата стабилност“ и управлението на процесите отгоре надолу, вкл. борбата с корупцията и организираната престъпност. Авторите откриват прекъсване на нишката между елитарния и обществения наратив, от една страна, и между вътрешнополитическия дискурс

⁶⁹ **Миленски**, Владимир. Вътрешни предизвикателства на политиката за отбрана и сигурност в посткомунистическа България. – Публични политики.bg, 2012, № 2, с. 49–75. Available from: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=660564> – Атлантически съвет.

⁷⁰ **Grant**, Glen, Vladimir **Milenski**. Identifying the challenges to defence reform in Central and Eastern Europe: observations from the field. – *Defense & Security Analysis*, 2018, p. 1–19. DOI: 10.1080/14751798.2018.1478182

и този на европейските институции (например Европейският дневен ред за сигурността, 2015 г.)⁷¹. Преодоляването на подобно разминаване може да стане чрез гарантиране на легитимност и доверие от страна на управляващите към гражданското общество, както и „превод“ на секюритизиращия език на стратегическите документи на достъпния език на публичните политики.

Отбранителните аспекти на колективната и националната сигурност също са подложени на критическа преоценка, пак от страна на практики в сферата (министри, дипломатически представители, офицери и др.). Ангелов (2012) напомня, че е препоръчително да се избягват двете концептуални крайности – както по-големи по численост въоръжени сили не означават по-голяма сигурност (впримчване в дилемата на сигурността), така и националните военни способности не бива да бъдат negliжирани в резултат на членството в НАТО и ЕС⁷² (понасяне по инерцията на свободния ездач). Настоящата инвазия на Русия в Украйна демонстрира ясно неприложимостта на двете крайни тактики на малките държави в близост до центрове на сила – нито заплашителна свръхмобилизираност, нито (още по-нелепа) пасивност или „неутрална“ миролюбивост. Събев (2014) отправя упреци към законодателната и изпълнителната власт на България по повод на неспособността им да вземат определени мерки за прекратяване на спада в капацитета на въоръжените сили, привеждането им в състояние за изпълнение на всички ангажименти към националната и съюзната отбрана, оперативната съвместимост, участието в съюзни учения и многонационални операции в рамките на десетилетното членство в НАТО⁷³. В тази връзка Рачев (2014), правейки преглед на прехода през безвремието на 90-те години на 20. век и шоковата военна реформа през 2000-те години, изтъква постиженията от членството на България в НАТО през призмата на участието на страната в Партньорство за мир и процеса на споделяне на знания и способности. Едно такова постижение е балканската „кауза“ чрез План на действие за членство в НАТО на Босна и Херцеговина. Все пак авторът разпознава заплахата от алтернативата на военно сътрудничество, предлагано от Русия на балканските ни съседи, което е привлекателно „евтино“ именно защото не поставя допълнителни изисквания за демокрация и върховенство на правото, но излиза в крайна сметка прескъпо на цената на безусловна лоялност⁷⁴. Това предупреждение за необходимостта от градивно, отворено и справедливо партньорство

⁷¹ Ratchev, Valeri, Vesselin Petkov, Todor Tagarev. Evolving Security Concepts: The Premium on Governance in the Case of Bulgaria. – *Information & Security: An International Journal*, Published by ProCon Ltd, 33: 2, 2015, p. 83–107.

⁷² Ангелов, Аню, Димитър Цанчев и др. – В: *Аспекти на сигурността*. [Сборник]. София: Дипломатически институт към МВнР, Прима прес, 2012, с. 8–9.

⁷³ Събев, Съби. България в НАТО – първите десет години. – *Военен журнал*, 2014, № 1, с. 100–107.

⁷⁴ Рачев, Валери. Партньорството за мир на НАТО: двадесет години по-късно. – *Военен журнал*, 2014, №. 1, с. 108–116.

в сферата на сигурността се оказва особено прозорливо още същата година с анексията на Крим и началото на сепаратизма в Донбас.

Киберсигурността очаквано завоюва самостоятелно място в корпуса от български изследвания на международната сигурност именно след анексията на Крим през 2014 г. Добрева (2021) се позовава на постструктуралисткия подход за дигиталния домейн на война на образите и съпоставя симетричното ядрено съдържане в биполярния свят със съвременното асиметрично киберсъдържане чрез стратегии с множествена и сложна логика⁷⁵, която не допуска изпреварващи тактики. Тагарев (2018) допринася към глобалния академичен дебат относно хибридната война в няколко насоки: първо, той установява взаимно подсилващите се връзки между физическия конфликт и образите му в медиите; второ, изтъква нов тип приватизация на военната сила от непрофесионалисти в сферата на сигурността (напр. „силовики“ като прокси агенти на руското държавно влияние); трето, предупреждава за риска националната система за сигурност да се превърне в прицелна точка на хибридни атаки; четвърто, предлага интердисциплинарна количествена методология за събиране, верифициране и споделяне на данни, модели и емпирични случаи⁷⁶. Последната задача е в духа на разгръщането на епистемна общност от експерти по международна сигурност, която да развие адекватни и (евентуално) навременни рефлексии по идентификацията на хибридни заплахи в помощ на политическите елити, което се случва със закъснение след 2022 г. за съжаление. Приносът на Найденов (2018) към същата тема е посредством план за изграждането на институционален капацитет за справяне с хибридните заплахи към страните по Източния фланг на НАТО: политически консенсус за отпор на подривните действия; законност (независима съдебна власт и ефективни служби за сигурност, междуведомствена координация и професионализъм); гражданско общество с безспорна евро-атлантическа принадлежност; модернизация на въоръжените сили⁷⁷. В контекста на реактивните действия след началото на войната в Украйна се засяга за жалост само и то частично последната точка от дневния ред в публичния дискурс.

Уязвимостта на Югоизточна Европа е разгледана през нов важен ракурс – този на засилващото се влияние на КНР в региона. Хабова (2016) разкрива конкуриращото се въздействие на завръщащия се хегемон САЩ, неизбежното присъствие на Русия и проправящия си път Китай. Това сложно преплитане

⁷⁵ Добрева, Христина. Стратегиите на ядрено съдържане и киберсъдържане: приемственост и особености. – В: *Съвременни аспекти на сигурността. Предизвикателства, подходи, решения*. София: Военна академия „Г. С. Раковски“, 2021, с. 430–438.

⁷⁶ Tagarev, Todor. Hybrid Warfare: Emerging Research Topics. – *Information & Security: An International Journal*, Published by ProCon Ltd, 2018, vol. 39: 3, p. 289–300.

⁷⁷ Naydenov, Mihail. Building the Capacity of NATO's Eastern European Members to Fight Hybrid War. – *Information & Security: An International Journal*, Published by ProCon Ltd, 2018, vol. 41, p. 45–58.

(статус на „двойна периферия“) неминуемо засяга не само Югоизточна Европа, но и ЕС (към които част от държавите се числят, а другите се стремят да членуват), с което рискува да дестабилизира крехкия регионален баланс⁷⁸. Очевидно перспективата на европеизацията се оказва без алтернатива, не само заради външни центробежни въздействия, а и с оглед на вътрешносистемни дефицити като етническият национализъм, междусъседските спорове, бежанската криза и ресурсните зависимости. За Европейския съюз стратегическото реконфигуриране на региона, особено в светлината на мегапроекта „Един пояс, един път“, е също така изпитание към визията му за дългосрочно геополитическо развитие и ценностна устойчивост. „Оголеността“ на Източния фланг на НАТО може да не е толкова осезаема през миналото десетилетие, но все пак Шаламанов и кол. (2019) начертават пътна карта за готовност и съвместна оперативност чрез прокарането на аналогии между Балтийската общност, която проектира сигурност за Швеция и Финландия и респективно Букурещката деветка В9+, която проектира сигурност за Грузия и Украйна⁷⁹. Авторите са убедени, че колективната отбрана се надгражда върху регионалната защитеност, с която идея се доближават до либералната концепция за „мир на части“ на Джоузеф Най от края на Студената война. Черноморският регион придобива нова изследователска тежест с оглед на спорадичното „възпламеняване“ на замразени постсъветски конфликти и тласка академичния дебат⁸⁰ в нова посока: стратегическа автономия на ЕС – дали, защо, как?

Доктрината

Промяната в стратегическия контекст изчерпва жизнения цикъл на първата стратегия за национална сигурност, което води до приемането на Актуализирана стратегия от 2018 г. с времеви хоризонт до 2025 г.⁸¹ Тя се придържа към разширеното виждане за национална сигурност, включващо различни аспекти, но се стреми да го задълбочи. Сравнителният анализ спрямо предхожда-

⁷⁸ **Habova**, Antonina. Southeast Europe in the New Geopolitical Context. – *IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences*, vol. II, issue 4, April 2016, p. 40–48.

⁷⁹ **Shalamanov**, Velizar, Plamen **Anastasov**, Georgi **Tsvetkov**. Deterrence and Defense at the Eastern Flank of NATO and the EU: Readiness and Interoperability in the Context of Forward Presence. – *Connections Quarterly Journal*, 2019, vol. 18, no. 1–2, 25–42.

⁸⁰ Вж. подробен компендиум от работни групи в рамките на Софийски форум за сигурност:

Bozhilov, Yordan. (ed.) *Strengthening the Regional Security. The Role of EU and NATO in the Wider Black Sea Area*. Sofia: Elestra Ltd, 2015, 152 p. – Wilfred Martens Centre for European Studies, Konrad Adenauer Stiftung.

⁸¹ Актуализирана стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение на НС от 14.03.2018 г., обнародвана в ДВ, бр. 26 от 23.03.2018 г., достъпна на сайта на МО: https://www.mod.bg/bg/doc/cooperation/20181005_Akt_strateg_NS_RB.pdf

*Документът страда от езиково разностилие поради очевидна компилативност на съдържанието.

щата стратегия от 2011 г. води до следните временни изводи относно тези опити за задълбочаване: изрично е акцентирано върху непосредствения регион на Черноморието, Близкия изток и Северна Африка в контекста на опазването на държавната граница; отправено е предупреждение за риска от хибридни действия и заплахи (макар да е пренебрегната вероятността за пълномащабен военен конфликт); преповторени са приоритетите и жизненоважните интереси, с което се манифестира последователност; доразвити са интересите в Западните Балкани и Дунавския регион; включено е опазване на общественото здраве и гарантиране на сигурно киберпространство; във външната среда на сигурност е отделено полагаемото се място на ООН като крепител на легитимния правов ред; маркирани са миграционният натиск, прекрояването на граници като заплахи, екстремизмът (вкл. като краен национализъм) и киберзаплахите; споменати са замразените конфликти в постсъветското пространство, въпреки че няма референции към отговорни актьори за нарушаване на международното право. Наблюдава се неимоверно и непропорционално разширяване на обхвата на заплахите към вътрешната среда, което създава усещането за неефективни държавни институции, а повечето от тези системни проблеми едва ли подлежат на секюритизация. Раздробяването на секторните политики и обстоятелственото им разглеждане в един по същество стратегически документ размива концепцията за взаимната им обусловеност и осуетява очакванията за оперативност на мерките. Лаконична роля е отредена на демократичния контрол върху системата за национална сигурност, с което не се отговаря на изначално заявената парадигма за гражданско-центричност на сигурността.

Изводи

Проследяването на отделни открояващи се нишки в еволюцията на българските изследвания на международната сигурност в периода 1990–2020 г. навързва следната крайна картина бод по бод:

- i.** през първото десетилетие на разглеждания период изследователите в голяма степен опознават средата на сигурност и дори понякога пипнешком разпознават значими елементи от нея като гражданското участие и ценностния „вътък“ на принадлежност към приобщаващи съюзи и интеграционни общности;
- ii.** през второто десетилетие те се вписват в евро-атлантическия дневен ред, но се поддават малко или много на инерцията на членството в изследователския си фокус;
- iii.** през третото десетилетие те разширяват академичния дебат с различни измерения на международната сигурност, обаче не съумяват да го задълбочат съществено по отношение на етичните проблеми.

Понастоящем се наблюдава абстрахиране от значимите глобални аспекти на сигурността през призмата на т.нар. критическа перспектива (включване, разнообразие, справедливост), но почти окончателната смяна на поколенията, които не са обременени от черно-бяло блоково мислене, може да провокира научния дискурс. В контекста на рисковата международна среда на сигурността най-значимата уязвимост за българската епистемна общност е да не усвои уроците на социалното учене – с други думи, да продължи да гледа стереотипно на дифузни застрашаващи процеси (радикализъм, лошо управление и др.) само защото са твърде сложни и/или да отвърща поглед от хибридни заплашителни събития (кибер посегателства, агресия и др.) само защото има самочувствието на твърде малка, за да не се провали неизбежно. А всъщност, както установихме с настоящия преглед, тя отдавна се е вплела в международната мрежа от академици и практики относно сигурността с достоен български принос.

ЛИТЕРАТУРА

- Актуализирана** стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение на НС от 14.03.2018 г., обнародвана в ДВ, бр. 26 от 23.03.2018 г., достъпна на сайта на МО: https://www.mod.bg/bg/doc/cooperation/20181005_Akt_strateg_NS_RB.pdf
- Александров**, Евгени и др. Балканската сигурност. Политически и военни проблеми. София: ИК „Христо Ботев“, 1995. [Издание на Център за стратегически изследвания и Асоциацията за национални, регионални и европейски политологически изследвания (АНРЕПИ)].
- Александров**, Евгени. България и проблемът за съюзниците. – *Военен журнал*, № 1, 1995.
- Александров**, Евгени. Проблемът за съюзниците и националната сигурност. – Доклад от Конференцията „Националната несигурност – предизвикателства за България“. – *Международни отношения*, № 3, 1994.
- Ангелов**, Аню, Димитър **Цанчев** и др. Аспекти на сигурността. [Сборник]. София: Дипломатически институт към МВнР, Прима прес, 2012.
- Ангелов**, Аню, Димитър **Митрев**. Еволюция на концепцията за сигурност. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2006 (В. Търново: Faber), 171 с.
- Ангелов**, Аню, Димитър **Митрев**. Устойчивост и демократичен мониторинг на националната сигурност. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2005.
- Атанасов**, Димитър. Кой ще гарантира неутралитет на България? – *Международни отношения*, № 2, 1994.
- Велкова**, Лидия. Продоволствена сигурност – проблеми и перспективи. – *Военен журнал*, № 1, 2013.
- Виджиланте**, Антонио, Димитър **Димитров** и др. Човешката сигурност в България. Хора в преход. София: Програма за развитие на ООН, Фондация „Фридрих Еберт“, Център за изследване на демокрацията, 1998.

- Генов**, Георги и др. (ред.) Алтернативи на политиката на сигурност на Република България в условията на демократичен преход. София: Албатрос. (Изд. на УНСС, Институт за национална сигурност и международни отношения), 1998.
- Димитров**, Димитър. Създаване на политика и стратегия за сигурност – главни участници и инструменти. – *Международни отношения*, № 5–6, 2009.
- Динков**, Динко. Сигурността като непрекъснато изпитание за външната политика. – *Международни отношения*, № 1–2, 2010.
- Добрева**, Христина. Теоретична рамка за анализ на понятието сигурност, комбинираща сигурност и развитие. – *Международни отношения*, № 5–6, 2009.
- Добрева**, Христина. Стратегиите на ядрено съдържане и кибер съдържане: приемственост и особености. – В: *Съвременни аспекти на сигурността. Предизвикателства, подходи, решения*. София: Военна академия „Г. С. Раковски“, 2021.
- Йончев**, Димитър. Равнища на сигурност. София: НБУ, Център за изучаване на рисковете и сигурността, 2008.
- Кобуров**, Тодор. Ситуационен външнополитически анализ в областта на сигурността: теория и практика на проблема в условията на променяща се среда на сигурност от края на ХХ и началото на ХХІ век. София: Кинг [Миг принт], 2009.
- Концепция** за национална сигурност на Република България, приета с Решение на Народното събрание от 16.04.1998 г., обнародвана в ДВ, бр. 46 от 22.04.1998 г., достъпна на Портала за обществени консултации на МС: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=655>
- Кръстев**, Драгомир. Политика на ЕС в областта на сигурността. София: Военно издателство „Св. Георги Победоносец“.
- Миленски**, Владимир. Вътрешни предизвикателства на политиката за отбрана и сигурност в посткомунистическа България. – *Публични политики.bg*, № 2, 2012. Available from: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=660564> – Атлантически съвет
- Милина**, Величка, Тодор **Тагарев**, Венелин **Георгиев**. Към изследването на политики за енергийна сигурност в условия на неопределеност. – *Военен журнал*, № 1, 2013.
- Найденев**, Михаил. Инструментите на силата в политическите стратегии на малките държави в международната политика. – *Международни отношения*, № 1–2, 2007.
- Пантев**, Пламен. Външната политика на България в Атланто-Евро-Азиатската зона: формула на поведение в края на ХХ век. – *Международни отношения*, № 2, 1995.
- Пантев**, Пламен. и др. „Културна чувствителност“ и сигурност: новите познавателни и образователни стандарти. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пантев**, Пламен. Международната система търси себе си. – *Международни отношения*, № 2/3, 1993.
- Пантев**, Пламен. Международните преговори в областта на сигурността. София: Софи-Р, 2009.
- Пантев**, Пламен. Националната сигурност на България и международните институционни гаранции за нея. – *Международни отношения*, № 2, 1994.
- Пантев**, Пламен. От ядрено „сплашване“ – към всеобща взаимна и равна сигурност. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Пантев**, Пламен. Трансформацията на международната система и еволюцията на българската стратегия за сигурност. *Международни отношения*, № 3, 1994.

- Петров, Л. (ред.).** Взаимозависимост и сигурност в международните отношения. София: Издателство на БКП, 1990.
- Проданов, Васил.** Секюритизацията и десекуритизацията като характеристики на съвременните общества. – *Международни отношения*, № 3, 2010.
- Рачев, Валери, Величка Милина** и др. Национална и международна сигурност. София: Военно издателство „Св. Георги Победоносец“, 2005, 520 с.
- Рачев, Валери.** Геополитика и национална сигурност през преходния политически период. – *Международни отношения*, № 4, 1994.
- Рачев, Валери.** Партньорството за мир на НАТО: двадесет години по-късно. – *Военен журнал*, № 1, 2014.
- Савов, Е. (ред.).** Стратегия на сигурност и сътрудничество. София: Партиздат, 1989, 283 с.
- Семерджиев, Цветан.** Информационна сигурност. София: Софттрейд, 2004.
- Слатински, Николай (съст.).** Димитър Йончев (ред.). Демократичното общество и гражданският контрол върху системата за национална сигурност. Сравнителен анализ и културни особености. София: Фондация „Фридрих Еберт“, Фондация „Демокрация и сигурност“, 1997.
- Слатински Николай.** Измерения на сигурността. София: Парадигма, 2000.
- Слатински, Николай.** Интегративен подход към някои базисни понятия в науката за сигурността. – „105 години знание в интерес на сигурността и отбраната. [Сборник доклади от международна научна конференция, 6–7 април 2017 г.]. София: Военна академия „Георги Стойков Раковски“, 2018.
- Слатински, Николай.** Петте нива на сигурността. София: Военно издателство „Св. Георги Победоносец“, 2010, 256 с.
- Слатински, Николай.** Сигурност и международни отношения. – *Международни отношения*, № 2, 1999.
- Слатински, Николай.** Сигурността: същност, смисъл и съдържание. София: Военно издателство „Св. Георги Победоносец“.
- Слатински, Николай.** Съдържание и измерения на категорията „сигурност“. – *Международни отношения*, № 4, 2011.
- Стефанов, Георги.** Международната сигурност. София: Сиела, 1997.
- Стефанов, Георги.** Теория на международната сигурност. София: Сиела, 2005, 424 с.
- Събев, Съби.** България в НАТО – първите десет години. – *Военен журнал*, № 1, 2014.
- Тагарев, Тодор.** Отбранителна политика: обхват, основни компоненти и зависимости. – *Международни отношения*, № 1–2, 2007.
- Тепавичаров, Христо.** Неутралитетът – алтернативата за [националната сигурност на] България. – *Международни отношения*, № 2, 1996.
- Тодоров, Антоний.** Външнополитическите приоритети на България. – *Международни отношения*, № 5, 1999.
- Цеков, Иво.** Хибридната заплаха за сигурността: възникване, особености и противодействие. – *Международни отношения*, № 3–4, 2021.
- Шалалманов, Велизар, Тодор Тагарев, Михо Михов.** Информационни аспекти на сигурността. София: ПРОКОН, 1996.
- Шаламанов, Велизар.** Перспективи за сътрудничество в областта на отбраната и сигурността. – *Международни отношения*, № 4.

- Янакиев**, Янцислав. Хората в отбраната. Единни в многообразието. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 272 с.
- Янков**, Александър. Национална сигурност – регионално сътрудничество – глобална стабилност: международноправни аспекти. [Доклад на Конференция „Националната несигурност – предизвикателства за България“]. – *Международни отношения*, № 3, 1994.
- Bozhilov**, Yordan. (ed.) Strengthening the Regional Security. The Role of EU and NATO in the Wider Black Sea Area. Sofia: Elestra Ltd, 2015, 152 p. – *Wilfred Martens Centre for European Studies*, Konrad Adenauer Stiftung.
- Brzezinski**, Zbigniew. The consequences of the end of the cold war for international security. *The Adelphi Papers*, 32: 265, 1991.
- Buzan**, Barry, Lene **Hansen**. The Evolution of International Security Studies. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Buzan**, Barry. People, States & Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. Colchester, UK: ECPR Press, 2007.
- Cavelty**, Myriam Dunn, Victor **Mauer**. (eds.). The Routledge Handbook of Security Studies. Taylor & Francis Group, Routledge, 2010.
- Delors**, Jacques. The European Community and the New World Order. Address to the Royal Institute of International Affairs – Speech/92/81. London, 7 September 1992. Available from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_92_81
- Gaddis**, John Lewis. International Relations Theory and the End of the Cold War. – *International Security*, vol. 17, № 3, Winter, 1992–1993.
- Gheciu**, Alexandra, William C. **Wohlforth**. The Oxford Handbook of International Security. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Grant**, Glen, Vladimir **Milenski**. Identifying the challenges to defence reform in Central and Eastern Europe: observations from the field. *Defense & Security Analysis*, 2018, 1–19. DOI: 10.1080/14751798.2018.1478182
- Habova**, Antonina. Southeast Europe in the New Geopolitical Context. – *IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences*, vol. II, issue 4, April 2016.
- Jarvis**, Lee. Toward a Vernacular Security Studies: Origins, Interlocutors, Contributions, and Challenges. – *International Studies Review*, № 0, 2018.
- Krause**, Keith, Michael C. **Williams**. Broadening the Agenda of Security Studies: Politics and Methods. – *Mershon International Studies Review*, vol. 40, № 2, 1996.
- Minchev**, Ognyan, Marin **Lessenski**, Plamen **Ralchev**. Transatlantic Strategy for Black Sea Stabilization and Integration (BSSI Strategy). – In: **Asmus**, R. D., Dimitrov, K., Forbrig, J. A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region. German Marshall Fund of the United States. Available from: https://www.iris-bg.org/fls/Black_Sea_Strategy.pdf
- Naydenov**, Mihail. Building the Capacity of NATO’s Eastern European Members to Fight Hybrid War. – *Information & Security: An International Journal*, Published by ProCon Ltd, vol. 41, 2018.
- Pantev**, Plamen (ed.), Valeri **Ratchev**, Todor **Tagarev**, Vyara **Zaprianova** (auths.). Civil-Military Relations and Democratic Control of the Security Sector. [A Handbook for Military Officers, Servicemen and Servicewomen of the Security and Intelligence Agen-

- cies, and for Civilian Politicians and Security Experts]. Sofia (Procon), 2005, Sponsored by United States Institute of Peace, Washington, D.C., U.S.A.
- Pantev**, Plamen. Bulgaria in NATO and the EU: Implications for the Regional Foreign and Security Policy of the Country. – *Institute for Security and International Studies*, Research Study 12, Sofia, September 2005., <https://isis-bg.org/wp-content/uploads/2022/07/RS12.pdf>
- Rasmussen**, M. Vedby. ‘It Sounds Like a Riddle’: Security Studies, the War on Terror and Risk. *Millennium: Journal of International Studies*, vol. 33, № 2, 2004.
- Ratchev**, Valeri, Vesselin **Petkov**, Todor **Tagarev**. Evolving Security Concepts: The Premium on Governance in the Case of Bulgaria. – *Information & Security: An International Journal*, Published by ProCon Ltd, 33: 2, 2015.
- Shalamanov**, Velizar, Plamen **Anastasov**, Georgi **Tsvetkov**. Deterrence and Defense at the Eastern Flank of NATO and the EU: Readiness and Interoperability in the Context of Forward Presence. – *Connections Quarterly Journal*, vol. 18, № 1–2, 2019.
- Tagarev**, Todor. Hybrid Warfare: Emerging Research Topics. – *Information & Security: An International Journal*, Published by ProCon Ltd, vol. 39: 3, 2018.
- Wolfers**, Arnold. „National Security“ as an Ambiguous Symbol. – *Political Science Quarterly*, vol. 67, № 4, 1952.